

HET ABC VAN HET MILITAIR ERFGOED

**MILITAIR
ERFGOED
LEEFT!**

VOORWOORD

Strijd aan de grens

'Hoe schoon nog de wereld, de zomerse hei. Dat is hier op aarde de hemel voor mij'. Als je onze (toon)dichters moet geloven, waren 'de stille Kempen' altijd een lieflijke regio. In werkelijkheid was het leven in dit grensgebied veel minder romantisch.

Vanaf de middeleeuwen vormt het markgraafschap Antwerpen het strijdtoneel van de conflicten tussen heren, graven en hertogen. In die tijd bouwen lokale heersers en adel versterkte torens en kastelen om elkaar de loef af te steken. Vanaf de 16de eeuw barst de strijd los tussen noord en zuid, om uiteindelijk in 1648 de grens vast te leggen dwars door Brabant. Tijdens deze tachtigjarige oorlog blijft geen enkel dorp gespaard van plunderingen. Maar er zijn ook roemrijke veldslagen en belegeringen.

De Spaanse successieoorlog (begin 18de eeuw), de strijd tegen Napoleon in 1815 en de Belgische onafhankelijkheid zijn bijna vergeten anekdotes in onze krijgsgeschiedenis, die toch hun sporen hebben nagelaten. Vanaf 1830 wordt de expansie van de Antwerpse verdedigingsgordels voelbaar tot ver buiten de stad. De forten en schansen blijken bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 weinig stand te houden en men schakelt over op de bouw van bunkerlijnes. De Duitse bezetter verspert de noordgrens met een dodelijke elektriciteitsdraad. Na de oorlog worden de bestaande linies uitgebreid en versterkt. Dat mag niet baten: in 1940 worden we opnieuw overrompeld door het Duitse leger, met een beperkt oponthoud aan de Vaart. Onder de bezetting worden een aantal strategische punten versterkt. Bij de bevrijding zijn het weer de kanalen die de hoofdrol spelen, ditmaal als barrière voor de geallieerde legers. Het einde van de Tweede Wereldoorlog betekent geenszins de terugtrekking van legers uit Kempen; integendeel. De Britten zien het strategische potentieel van de grote open ruimtes en besluiten hier legermateriaal op te slaan in geval van een mogelijke dreiging vanuit de communistische landen. Een voorbeeld dat al snel wordt gevolgd door de NAVO en Duitsland.

Al dat wapengekletter en vooral de verdediging tegen herhaalde invasies van vreemde troepen en plundertochten van muitende soldaten hebben hun sporen nagelaten in het landschap. De bewoners gaan zich letterlijk verschansen: in omgrachte vluchtplaatsen nabij het dorp, achter de brede walgracht van het mottekasteel, de dikke muren van de donjon, in gebastioneerde vestingen of betonnen schuilkelders. Verschillende tijdelijke verdedigingslijnes doorkruisen het landschap, vooral in het noorden en westen, vaak ter versterking van bestaande barrières. Een buitengordel rond Antwerpen van hybride forten, schansen, bunkerlijnes en een antitankgracht hertekent het bucolische landschap definitief.

Veel van deze -vaak tijdelijke- bouw- en infrastructuurwerken gingen door ontmanteling of afbraak verloren. Toch hebben heel we heel wat pareltjes van militaire architectuur en verdedigingslijnes over: mottes, kastelen, omwallingen, forten, schansen, bunkers, kazernes, opslagplaatsen, vliegvelden, Andere relictten zijn uit het zicht en uit het geheugen verdwenen. Verborgen door de dennenbossen zijn er in de bodem nog de restanten terug te vinden van loopgraven, lijnes, geschutstellingen en legerkampen. Soms is er zelfs archeologisch onderzoek nodig om deze vergeten verhalen terug aan het licht te brengen. Zo krijgen we stelselmatig een scherper beeld van al die vergeten strijd aan de grens.

In dit ABC zetten we het bekende en onbekende militair erfgoed uit de regio in de kijker. Daarbij volgen we de opeenvolging van gewapende conflicten doorheen de geschiedenis. Een handige index geeft je een alfabetisch overzicht van de vele termen uit de militaire vestingbouw. De woorden zijn in vet aangegeven en worden in de tekst verklaard met concrete voorbeelden. Ben je nieuwsgierig geworden naar al die boeiende verhalen? In de leeswijzer vind je verwijzingen naar de voornaamste bronnen.

1 VAN HOOGTEVREES NAAR GRONDGEVOEL

Middeleeuwse versterkingen

11de tot en met 15de eeuw

Vanaf de 10de eeuw zijn de adel en krijgslieden uit op het vergroten van hun grondbezit. Om zich te beveiligen en hun welstand te tonen, bouwen ze in het Maas-Rijngebied twee typen versterkingen: mottekastelen en zaaltorens. Beide types komen tegemoet aan de functionele eisen waaraan een kasteel moet voldoen: de motte met zijn defensieve en de zaalbouw met zijn bestuurlijke en representatieve functie.

Het **mottekasteel** is de opvolger van de oudere **walburcht** uit de 9de-10de eeuw: een door het centrale gezag gebouwde vluchtburcht voor grote gemeenschappen, alleen bestemd voor tijden van gevaar. Ze heeft een omkringende omwalling van aarde en is voorzien van een **palissade** en een buitengracht. Hierbinnen bevinden zich de woon- en dienstgebouwen.

Impressie van de motteburcht op de Vossenberg in Zondereigen gemaakt door pater Ladislas Segers (collectie Archeologische Werkgroep Zondereigen)

Uit de hoogte

In de periode van 1000 tot 1250 is de **motteburcht** in West-Europa het populairste burchttype. Ze wordt gebouwd op een kunstmatige heuvel of **motte** van minstens drie meter hoog. Dat komt overeen met tweemaal manshoogte. Bovenop de motte bevindt zich een platform waarop een toren of houten huis wordt gebouwd: het huis van de heer. Rondom bevindt zich een houten **weergang** met **borstwering** om de verdedigers te beschermen. De lager gelegen **voorburcht** of het **neerhof** biedt ruimte voor de woon- en dienstgebouwen. Een gracht en een houten palissade beschermen het neerhof tegen rovers en vijandige burens en houden het vee binnen.

De **motteburcht** biedt de bewoners een tactisch voordeel. De diameter van het bovenste platform is zo gering, dat je het met een kleine bezetting goed kan verdedigen. Ook de aanleg gaat snel en je hebt er geen gespecialiseerde vaklieden voor nodig.

De motte heeft met zijn opbouw of toren een letterlijk statusverhogend element: de heer plaatst zich zichtbaar 'boven' zijn omgeving.

De Hofberg in Poederlee gezien van op het neerhof (foto: Nico Paepen, ©Erfgoed.be)

→ In de Antwerpse Kempen blijven er nog enkele mottes in het landschap bewaard, al werden ze archeologisch niet altijd onderzocht: de motte van Zevenbergen in Ranst, Ter Borgh in Westmeerbeek, Ouden Hofberg in Poederlee, de Waterhoeve in Brecht. Andere mottes, zoals de Vossenberg in Zondereigen, zijn ondertussen verdwenen maar nog herkenbaar via luchtfoto's.

Van hout naar steen

Vanaf het einde van de 11de en in de 12de eeuw vervangen rijkere edelen hun houten woontoren of **donjon** door een exemplaar in bak- of natuursteen. Dat geeft hen heel wat meer aanzien. Meestal bouwen ze de nieuwe toren naast de motte, soms plaatsen ze de stenen toren op de begane grond en leggen ze rond de onderste verdieping een motte aan. De donjon heeft in geval van nood een defensieve functie, maar een lang beleg kan hij niet doorstaan.

De onderste verdieping van de woontoren fungeert als voorraadruimte. Daarboven bevindt zich de ontvangstruimte, die je van buiten via een houten trap bereikt. Het gezinsleven van de heer speelt zich één verdieping hoger af. Die leefruimte beschikt over ramen, een open haard en een **latrine**. Daarboven bevindt zich soms een slaapverdieping en helemaal bovenaan een zolder of een verdedigbaar platform.

De **zaaltoren** is vergelijkbaar met de donjon, maar is een kasteeltoren die meerdere vertrekken per verdieping telt. Zaaltorens worden vooral tussen 1250 en circa 1350 gebouwd.

Sporen van middeleeuwse boerderijen bij het kasteel van Turnhout. De vierkante bakstenen donjon is opgericht door de hertogen van Brabant in de 13de of 14de eeuw.
(© Erfgoed Noorderkempen)

Dode hoeken

Vanaf de late 12de eeuw worden de vierkante of rechthoekige hoofdtorens door veelhoekige en ronde torens vervangen. Ronde torens zijn militair effectiever omdat ze moeilijker ondermijnd kunnen worden. Toch zijn er ook heel wat nadelen aan de ronde toren. Omdat hij veel dode hoeken heeft, is hij voor boogschutters moeilijk te verdedigen. Voor het wooncomfort en de indeling in binnenruimten zijn ronde torens onpraktisch. Daarom schakelt men vanaf de tweede helft van de 12de eeuw hoe langer hoe meer over naar de **polygonale**, veelhoekige hoofdvorm.

Kasteel van Doggenhout in Ranst op een Gravure van Franz Ertinger uit 1697.
(© Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1905-5708)

Kasteel Bossenstein in Broechem met zijn imposante donjon (© Simon Spaepert)

→ In de Antwerpse Kempen vinden we vandaag nog een beperkt aantal donjons, zoals die van de kastelen van 's-Gravenwezel en Turnhout, Rameyen in Gestel, Doggenhout in Ranst en de Merode in Westerlo. De donjon van het kasteel van Schilde was oorspronkelijk met een walgracht omringd. Een monumentale meestertoren vinden we ook in de feodale burcht Bossenstein in Broechem.

Wooncomfort

In het begin van de 13de eeuw raakt de motte in onbruik. Er is een sterkere behoefte aan wooncomfort. Men zoekt naar andere oplossingen en bouwt het kasteel voortaan op de begane grond, met een gracht eromheen. Zo ontstaan er kastelen die perfect of onregelmatig rond zijn. Naast het polygonale kasteel ontstaat elders in Europa het vierkante of rechthoekige kasteel, aanvankelijk met een grote ronde toren als donjon in het centrum of op een van de hoeken. Het vierkante kasteel met ronde hoektorens en een vierkante poorttoren in het midden van de zijden blijft in de 14de en de 15de eeuw de ideale vorm voor de bewoners als ze voldoende geld en macht hebben.

→ Voorbeelden van kastelen met middeleeuwse oorsprong in de Antwerpse Kempen zijn het kasteel van Grobbendonk, het kasteel van de hertogen van Brabant in Turnhout, de Renesse in Oostmalle en De Horst in Schoten.

Omsingeld

Vanaf de 14de eeuw krijgt de adel gezelschap van een nieuwe groep die zich maatschappelijk heeft opgewerkt: de dienstadel of **ministerialen**. Deze eerdere onvrijen hebben aan de vorstenhoven invloedrijke en soms erfelijke ambten verworven. Ze vestigen zich in omgrachte behuizingen of **'moated sites'**: woningen waarin militaire elementen, zoals een **walgracht**, als uiting van status worden verwerkt. Pastorijen afhankelijk van religieuze instellingen worden soms omgebouwd tot kleine vestingen met een beschermende gracht. Sommige omwalde pastorijen bevinden zich op voormalige, heerlijke residenties.

Het omwalde Hof van Vosselaar omstreeks 1835. De oude pastorie van de Witheren bediende al sinds de middeleeuwen de samengevoegde parochies van Beerse en Vosselaar. ((c)Algemeen Rijksarchief Antwerpen/AAPD)

→ Er zijn talrijke voorbeelden van historische omwalde pastorijen in de Antwerpse Kempen, zoals in Vosselaar, Wuustwezel, Beerse, Schilde, Weelde, Gestel-Meerhout of Lichtaart. Vaak zijn delen van de omwalling al doorheen de jaren gediicht. Op oude kaarten is de structuur nog vaak goed te zien.

Versterking in de diepte

Het polygonaal kasteel van **Hooqstraten** stamt mogelijk uit de 9de eeuw en ontstaat uit een houten woontoren met verdedigingsgracht die door de Mark wordt gevoed. Volgens de legende wordt ze opgericht door Gelmel, een aanvoerder van de Noormannen. De burcht fungeert later als vooruitgeschoven **bolwerk** van het markgraafschap Antwerpen. Het gesloten geheel bestaat uit ondiepe, aaneengeschakelde vleugels en wordt ingeplant rondom een open binnenplaats.

Dit polygonale, middeleeuwse slot ondergaat in 1525 een aantal aanpassingen als gevolg van de ontwikkeling van de artillerie. In opdracht van graaf Anthonis de Lalaing richten de architecten Rombout II Keldermans en Domien de Waghmakere er rond de vijfhoekige hoofdburcht een nieuwe **voorburcht** op, voorafgegaan door drie concentrische grachten. De achtergebleven sporen in het landschap tonen de unieke overgangsvorm van de middeleeuwse versterkte burcht met hoge walmuren naar een kasteel met lagere muren, omringd door opeenvolgende grachten. Het 'versterken in de diepte' doet hiermee zijn intrede in de militaire architectuur.

A detailed historical map of a fortified city, likely from the 17th or 18th century. The map shows a complex system of bastions, ramparts, and canals. Key features include the 'Casteel van Hoogstrate' (Castle of Hoogstrate) and various streets and buildings. The map is rendered in a dark, monochromatic style with fine lines and shading. A large, bold yellow number '2' is overlaid on the left side of the map, partially obscuring some of the details. The text 'TUSSEN WAL EN SCHANS' is written in large, white, bold, sans-serif capital letters across the center of the map, positioned to the right of the number '2'.

2 TUSSEN WAL EN SCHANS

Tachtigjarige oorlog

1568-1648

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog komen de Lage Landen in opstand tegen de Spaanse overheerser. Na 1576 groeien de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden uit elkaar, omdat de Reformatie in het noorden dieper wortel schiet dan in het zuiden. De opmars van het Spaanse leger vanuit het zuiden leidt in 1585 tot de val van Antwerpen, wat de scheiding tussen noord en zuid versterkt. Na Antwerpen zet het Spaanse leger door tot het grote delen van de in 1588 gevormde Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in handen heeft. Rond 1590 keert het tij ten gunste van de Republiek en komt het noorden opnieuw in Staatse handen. Pas in 1648 erkent Spanje de onafhankelijkheid van de noordelijke provincies. De godsdienstige onverdraagzaamheid en de ellende van de oorlog leiden in de Nederlanden tot migratiestromen: die van protestanten naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en van de katholieken naar het zuiden.

Herdenking van de veldslag om Grolle uit 1627 in Groenlo (© Colin Ebberts)

Plundertochten

Tijdens de oorlogen van de Spaanse koningen tegen hervormers en protestanten lijdt de plattelandsbevolking onder de roof- en plunderzucht van rondtrekkende soldaten en de tuchtloze bendes die de achterhoede van de strijdmacht vormen. Deze krijgsknechten krijgen amper soldij of voedsel maar kunnen vrijelijk de bevolking plunderen. Door het Spaanse bankroet en problemen met betaling plunderen de regeringstroepen zelf geregeld het land.

Maar reeds vroeger, in 1542-1543, heeft Brabant te lijden onder de plundertochten van Maarten Van Rossum. 'Zwette Maarten' teistert tijdens zijn veldtochten in dienst van de Gelderse graaf tegen de Habsburgse keizer Karel V, de omgeving van Antwerpen. Om zich tegen de rovers te beschermen, leggen de plattelandsbewoners **schansen** of schransen aan in de dorpen waar er geen burchten, kasteelhoeven of stadswallen zijn. Ze bouwen deze uit het gezicht onttrokken vluchtoorden op laaggelegen, waterrijke terreinen, meestal omgeven door een aarden wal en een brede gracht. Deze '**boerenschansen**' hebben meestal een regelmatige, vierkante vorm. Wie **schansgezel** wil worden, moet meehelpen bij de bouw ervan. Enkel buurtbewoners kunnen er aanspraak op maken. Elke schansgezel staat mee in voor het onderhoud, de bewaking en de verdediging van de schans. Hij krijgt een **schansplaats** toegewezen waarop hij een hut kan bouwen en zijn vee kan laten grazen.

De gronden voor de schans zijn meestal gemeenschappelijk. Daarrond wordt een brede, diepe gracht gegraven die op stromend water wordt aangesloten. Aan de binnenzijde slaan de schansgezellen palen in de grond die ze met takken dichtvlechten. Met de uitgegraven grond werpen ze een wal op van soms wel twee meter hoog die ze met doornen en struikgewas beplanten. Er is slechts één toegang tot de schans, afgesloten met een poort en een brug die op- of weggehaald kan worden. Naast de poort staat het portierhuis.

Elke schans heeft zijn eigen **schansreglement**. Jaarlijks wordt een **schansmeester** benoemd die verantwoordelijk is voor het handhaven van de inwendige orde, de verzorging van de wapens, de leiding van de verdediging, het regelen van de wachten en de rechtspraak. Hij int de inkomsten en betaalt lasten en onderhoudskosten.

De gezellen worden ingedeeld in groepjes of rotten van tien tot vijftien bewoners, onder leiding van een jaarlijks verkozen **rotmeester**. Die houdt controle over zijn gezellen en waarschuwt hen als ze naar de schans moeten vluchten. Stormklok of hoorn mobiliseren bewoners en naburige dorpen bij naderend onheil. De schansmeester waakt er ook over dat de toegangspoort op tijd wordt gesloten, dat de omheiningsgrachten hun breedte en diepte behouden en dat tijdens de winter het ijs op de grachten wordt gebroken. Het **schanshuisje** aan de ingang van de schans wordt permanent door een bewaker bewoond.

Boerenschans komen voor in Noord-Brabant, het noorden en midden van Nederlands Limburg, Belgisch Limburg en de provincie Antwerpen. Vele zijn nu haast onherkenbaar, enkele werden recent opgeknapt.

Schranshoeve in Wommelgem op de kabinetskaart van de Ferraris (©KBR/AGIV)

Schans Groenenbroek in Ranst-Millegem (© Provincie Antwerpen/AGIV)

→ In Millegem, **Ranst** bleef de schans Groenenbroek of de 'omwalde hof' nog zichtbaar tot de jaren '30 van de vorige eeuw. Daarna werden de grachten rondom de schans opgevuld. In 1947 werd de oude hoeve afgebroken en door de huidige hoeve vervangen. Aan de hand van depressies in het reliëf kan men de vroegere ligging van de grachten nog zien. Enkel de zuidwestelijke gracht bleef bewaard.

→ In **Oelegem** zijn Ter Voort, Het Schranske en de Runtvoorthoeve oude schranshoeven. Ter Voort heeft nog een restant van de oude gracht. De Runtvoorthoeve was vroeger omwald. Ook bij De Schranshoeve in **'s-Gravenwezel** werd de grachten gedicht.

→ De Schranshoeve in **Vremde**, de Schranshoevebaan in **Wommelgem** en de Schranshoeveweg in **Emblem** herinneren aan de aanwezigheid van een boerenschans.

Prins Maurits ontzet op 10 augustus 1603 de muitende Spaanse soldaten die zich in het kasteel van Hoogstraten hadden verschanst en daar belegerd werden door de troepen van aartshertog Albrecht. Het zwaar versterkte kasteel met zijn drieledige gebastioneerde omwalling, die halwege de 16de eeuw werd afgewerkt, overleefde een belegering door Maarten van Rossum in 1542. In 1618 beslist men van hogerhand dat de buitenwallen moeten worden gesloopt (© Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.643)

Poorten en torens

De middeleeuwse steden waren afgesloten met omwallingen uit steen en aarde, met op strategische plaatsen torens en versterkte poorten. Vanuit deze uitspringende **bolwerken** kon de vijand met projectielen worden bestookt. Telkens een vaart of waterloop een walgracht kruist, worden er in de omwalling sluizen gebouwd. Vanaf de 16de eeuw worden de middeleeuwse omwallingen aan het artilleriegeschut aangepast en deels tot **gebastioneerde vestingen** omgebouwd.

Alleen de historische steden **Herentals** en **Lier** hebben, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Turnhout, als enige nederzettingen in de Kempen een middeleeuwse omwalling.

In het hertogdom Brabant bekleedt **Herentals** een belangrijke strategische positie. Vanaf 1578 wordt de stadsomwalling om militair-strategische redenen tot achter de Nete teruggetrokken en worden de stadspoorten van vooruitspringende vijfhoekige **bastions** en **schansen** in aarde voorzien om van daaruit met kanonvuur de wallen te verdedigen. Het begijnhof wordt in 1578 deels gesloopt maar tijdens de Spaanse bezetting tot een Spaans fort omgebouwd. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog heeft de garnizoensstad veel te lijden, zodat in de 17de eeuw haar economische rol is uitgespeeld.

Kaart van Lepoime van de vestingstad Herentals rond het begin van de 17de eeuw. De middeleeuwse poorten zijn versterkt met bastions. (© Algemeen Rijksarchief, 1003 - 53)

→ Archeologen vonden in Herentals uitbraaksporen en bakstenen muurfunderingen uit de 16de eeuw. Een andere opgraving ter hoogte van de Sint-Antoniustraat stuitte op een stuwmuur of beer en een verdedigingstoren in de aarden omwalling. De stuwmuur moest het water van de gracht ophouden en stond loodrecht op de gracht waardoor er een extra verdedigingstoren nodig was. Deze constructie uit de 16de eeuw bleef nog lang in gebruik. De middeleeuwse Bovenpoort en Zandpoort uit de 14de eeuw bestaan nog. De mooie Florispoort en Bospoort zijn verdwenen.

→ In Lier bleven nog twee poorten of torens - de Eikel- of Gevangenenpoort uit 1375 en de Cornelius- of huidige Zimmertoren uit de laat 14de-eeuwse omwalling - goed bewaard. De Mechelse poort, de Leuvense poort en de Molpoort werden in de loop van de 19de eeuw afgebroken.

Het nog bewaarde Grote Spui met zijn sluizen maakte deel uit van de laatmiddeleeuwse omwalling. Dit unicum van militaire architectuur werd in 1508-1514 gebouwd om de watertoevoer tot de stad te regelen. Door de sluizen dicht te laten, kon de Grote Nete de omvangrijke zone in het noordoosten van de stad onder water zetten.

Veldslag van een half uur

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog ligt Turnhout in het grensgebied tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. In de winter van 1596-'97 heeft het koninklijke Spaanse leger hier zijn winterkwartieren opgebouwd. Het moet de Zuidelijke Nederlanden beschermen tegen de Staatse ruitserij, de **cavalerie**, die regelmatig probeert geld van de Vlaamse en Brabantse steden afhandig te maken, in ruil voor de belofte ze niet plat te branden.

De **Slag bij Turnhout** van 24 januari 1597 is een confrontatie tussen het Staats leger van Maurits van Nassau, de latere prins van Oranje, en een koninklijk Spaans leger onder leiding van de graaf van Varax, Bourgondisch veldheer in Spaanse dienst. Met een leger van 5.000 voetknechten en 800 ruiters trekt Maurits naar de **Tielenheide** bij Turnhout. In allerijl stelt Varax zijn troepen in slagorde op. Zijn leger bestaat uit lansiers of **piekeniers**, schutters of **musketiers** en ruitserij. Door Maurits' plotselinge aanval is het Spaanse leger niet klaar voor de slag, zodat ze hun gunstige posities niet kunnen uitbuiten. Die verwarring leidt ertoe dat de musketiers hun wapens te vroeg afschieten. De **Staatse** cavalerie maakt gebruik van hun **vuurroeren** - primitieve vuurwapens - die ze nooit eerder hebben gebruikt. De piekeniers van het Spaanse leger worden uitgeschakeld voordat ze hun zes meter lange pieken in de grond kunnen steken om de aanstormende paarden af te weren. Bij de eerste aanval wordt het Spaanse leger uit elkaar gedreven en slaat op de vlucht. De veldslag duurt maar een half uur. Onder de Spaanse troepen vallen ongeveer 2.000 doden, 500 soldaten worden gevangengenomen. De Staatse troepen verliezen maar 10 manschappen. Waar de dode soldaten zijn begraven, blijft een mysterie. Na de slag verovert Maurits het kasteel van Turnhout en legt er een Staats garnizoen in. De slag is een voorbode van de verdere Spaanse nederlagen in de steden boven de Rijn.

Slag bij Turnhout en belegering van het kasteel te Turnhout, 1597, Jacob de Gheyn (II) (attributed to), 1597 (collectie Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-80.447)

→ De Tielenheide, waar de slag plaatsvond is nu geen heidegebied meer. Het is een dennenbos dat in de vorige eeuw werd aangeplant om de vroegere Limburgse steenkoolmijnen van hout te voorzien. Het bos is nu deels militair domein en deels natuurgebied.

3 FRANSE EXPANSIE- DRIFT

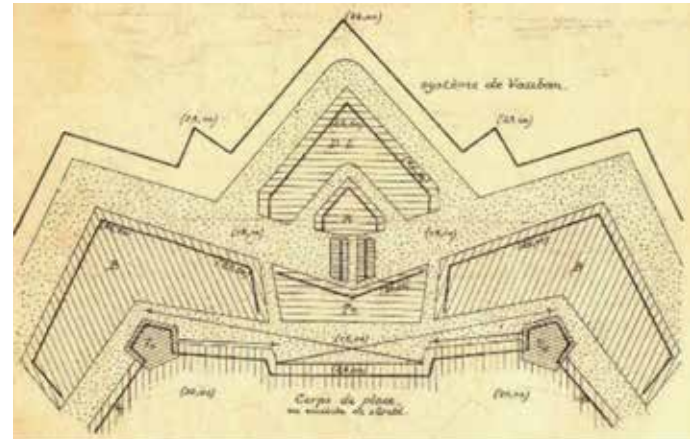
Spaanse successieoorlog

1701-1713

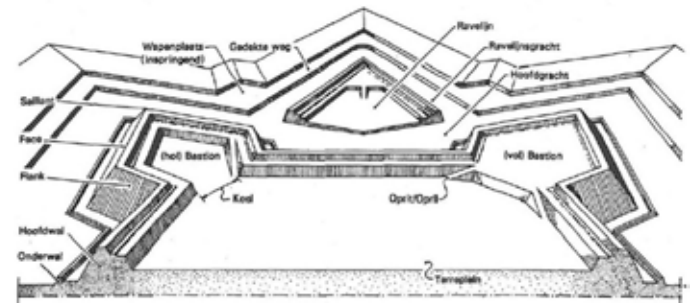
Het testament van de kinderloze Spaanse koning Karel II bepaalt dat het Spaanse Rijk integraal naar Filips V, de kleinzoon van de Franse koning Lodewijk XIV, overgaat. De Zonnekoning heerst voortaan namens zijn kleinzoon over het Spaanse Rijk en voelt zich ongenaakbaar. In 1701 neemt hij de Spaanse Nederlanden in bezit en verplicht de Staatse troepen om zich in enkele garnizoenssteden terug te trekken. Frankrijk wordt de machtigste mogendheid. Daarom proberen de geallieerden van de 'Grote Alliantie' - Engeland, de Republiek der Nederlanden, Oostenrijk, Pruisen en enkele Duitse staten - elke verdere expansie van Frankrijk te stuiten. Omdat Filips weigert van de Spaanse kroon af te zien, gaan de geallieerden tot de aanval over. Ze trekken de Spaanse Nederlanden binnen en nemen er verschillende vestingen over. Lodewijk treedt krachtdadig op en gaat een veldslag in de Zuidelijke Nederlanden niet uit de weg.

Maarschalk en vestingbouwer Vauban
(Wikimedia Commons)

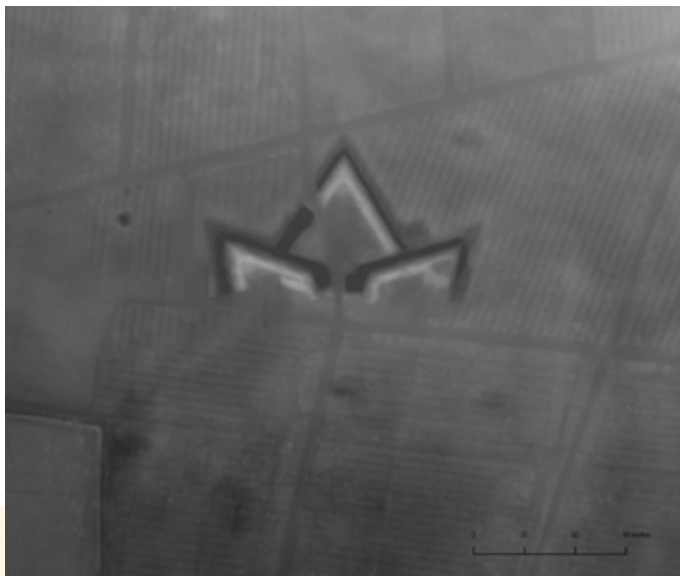

Systeem van versterking volgens de methode van Vauban
(© Bibliothèque national de France/Gallica)

Gebastioneerd front volgens het oud-Nederlands systeem (© Kamps et al. 2004)

Om de Franse grenzen in het noorden van de Spaanse Nederlanden te beveiligen, legt maarschalk Vauban, de bekende Franse vestingbouwer, in 1701-1702 de **Bedmarlinie** aan: een verdedigingslinie die vanaf het Nederlandse Sluis dwars door Vlaanderen en Brabant loopt. Voorbij Antwerpen loopt ze over Merksem naar **Lier**. De verdedigingslijn bestaat uit aarden **schansen** en versterkte dijken met telkens een **redan**: een klein vestingwerk bestaande uit twee wallen en een open achterzijde. De **linie** gebruikt natuurlijke obstakels als waterlopen, moerassen en **inundeerbare** gebieden, die onder water gezet kunnen worden om de vijand tegen te houden. Aan de kant van de Republiek versterkt zijn Nederlandse evenknie Menno van Coehoorn onder meer de vestingen in Zeeuws-Vlaanderen.

Restant van de schans van het kamp van Schilde op de Brechte Heide op een Digitale Hoogtekaart (©AGIV)

De Spaanse en de Franse linie bij Aarschot op de kaart van Frickx uit 1712. (©AGIV/KBR)

Voorblad van "Le Directeur National des Fortifications" van Sébastien Le Prêtre Vauban (© Bibliothèque national de France/Gallica)

Fransen op de Brechtse heide?

De Kempen blijven niet gespaard van de Franse expansiedrang tijdens de Spaanse Successieoorlog. Volgens sommige bronnen leggen de Fransen in 1703 op de Brechtse heide een fort met aarden schansen en wallen aan: het **Kamp in Schilde**. Koning Lodewijk XIV wil hierdoor verhinderen dat de Engelsen onder leiding van de hertog van Marlborough zich aansluiten bij de Republiek en Antwerpen veroveren. De vorm van het fort doet echter vermoeden dat het van Nederlandse makelij is. Vermoedelijk ging het om een stervormige versterking, bestaande uit een eenvoudige aarden wal met een gracht aan de buitenzijde. Het bestaande deel van de schans of fort moet aan de noordzijde van het kamp hebben gelegen. Ze kijkt uit over de toenmalige grote, open en lege vlakke van de heide. De bewaarde structuur bestaat uit de restanten van twee zeer scherpe bastions, waarvan de tussenliggende weermuur, de courtine, voorafgegaan wordt door een ravelijn met teruggetrokken flanken evenwijdig aan de facen van de bastions. Dat sluit eerder aan bij ontwerpen van Van Coehoorn dan van Vauban. Op basis van de afmetingen van het restant (150 bij 80 meter) zou het fort 4 hectare groot zijn geweest. De aarden wal heeft 300 jaar erosie weerstaan, maar op het aanpalende perceel is alles bij de aanleg van het mastbos met de grond gelijk gemaakt. De schans ligt nu in privégebied.

De Franse linie bij Schilde op de kaart van Frickx uit 1712. (©AGIV/KBR)

A historical battle scene with soldiers in uniform and a large cannon. A large explosion of smoke and fire is visible in the background. The scene is overlaid with a dark, semi-transparent layer.

4 NIEUWE STRATEGIEËN

Napoleontische oorlogen

1800-1815

De Nederlanden zijn een belangrijk strijdtoneel van de Napoleontische of Coalitieoorlogen die de Europese mogendheden tegen het revolutionaire Frankrijk en Napoleon voeren. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt in 1795 door Franse troepen bezet. De Oostenrijkse Nederlanden - het huidige België en Luxemburg - worden bij Frankrijk ingelijfd. Ook al betekent de Slag van Waterloo in 1815 het einde van Frankrijk als dominerende macht, toch luiden de napoleontische oorlogen een nieuw tijdperk van strategie en oorlogvoering in. Huurlingen maken in de meeste legers plaats voor dienstplichtigen. Napoleon is de eerste die het numerieke overwicht van de vijand teniet doet door zijn leger in korpsen op te delen, om ze bij de ultieme slag samen te voegen. Het Franse leger vormt onafhankelijke en mobiele artillerie-eenheden die niet enkel als ruggensteun voor de troepen dienen.

Wellington op de Slag bij Waterloo geschilderd door Jan Willem Pieneman in 1824
 (©: Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-1115)

Na de nederlaag van Napoleon tegen Rusland, Pruisen, Oostenrijk en Zweden in de Slag bij Leipzig van 1813 trekt een Noordelijk Leger onder bevel van de Zweedse kroonprins Bernadotte op richting Nederlandse grens. De Nederlanders, die van de Franse nederlagen hoorden, krijgen hoop dat ze opnieuw onafhankelijk kunnen worden.

De Russische kozakken van de voorhoede van generaal Alexander von Benckendorff trekken op 17 november 1813 de grenzen tussen Pruisen en Nederland over, waarop de Fransen Noord-Nederland ontvluchten. De Nederlanders maken van de plotselinge paniek onder de Fransen gebruik om overal in opstand te komen en de macht te grijpen. De Fransen trekken zich terug in vestingsteden als Arnhem, Gorinchem, Bergen-op-Zoom, Naarden en Den Helder, die door de Russen, Pruisen, Britten en Nederlanders worden belegerd. Nederlandse soldaten in Franse dienst worden krijgsgevangen genomen, treden in Nederlandse dienst en vormen het kader van het nieuwe Nederlandse leger.

Willem Frederik, de zoon van de laatste stadhouder Willem V, landt op 30 november in Scheveningen. In Den Haag neemt hij enkele dagen later de titel aan van Vorst van het Soeverein Vorstendom der Verenigde Nederlanden. De Fransen organiseren begin december een tegenaanval vanuit Antwerpen, maar worden bij het beleg van Breda gestuit. Toch houden ze ondanks de belegeringen hardnekkig stand, onder andere bij de blokkade van Maastricht van januari tot begin mei 1814. Maar als ze het bericht krijgen dat Napoleon is afgetreden, geven ze hun vestingen op en trekken ze zich terug naar Frankrijk. Nederland is opnieuw onafhankelijk.

Lijf aan lijf

In de Antwerpse Kempen gaat het Pruisische Eerste Korps, met versterking van Russische Kozakken, de strijd aan met de Fransen. In afwachting van de confrontatie voeren Franse geniesoldaten of **sappeurs** versterkingswerken uit. De gevechten van 11 en 12 januari 1814 die hierop volgen, gaan de geschiedenis in als de **Slag om Hoogstraten**, omdat Hoogstraten de belangrijkste stad in de regio is. De geallieerden komen vanuit Breda opzetten en willen in de eerste plaats de haven van Antwerpen innemen.

Vooral de strijd in het centrum van **Minderhout** is ongemeen hevig. Met de bajonet op het geweer wordt rond het kerkhof lijf-aan-lijf gevochten. Ook de omliggende gemeenten en dorpen **Meer, Wortel, Wuustwezel, Hoogstraten, Loenhout, Rijkevorsel, Brecht, Oostmalle** en **Westmalle** delen in de klappen. De slag was een van de bloedige oorlogen van de **Zesde Coalitieoorlog** die langs de huidige Belgisch-Nederlandse grens wordt uitgevochten.

De slag en zijn nasleep hebben een grote impact op de bevolking van de Noorderkempen. Na haar overwinning trekt het coalitieleger naar Brussel dat op 11 februari wordt bevrijd. De Fransen trekken zich terug, maar houden nog voorlopig stand in de vestingsteden Venlo, Maastricht en Antwerpen.

Herbeleving van de slag bij Hoogstraten in 2014 © Johan Van Mensel

Dolende lijken

“In Meer zijn de Kozakkenkuilen. Daar liepen vroeger veel Kozakken rond. Ze zijn daar ook gesneuveld. Als wij kleine kinderen waren, dan kwamen die kozakken daar altijd terug. Ons vader liep daar ‘s nachts dikwijls rond en heeft ze gezien en dan joegen ze hem weg.”

De gesneuvelden van de Slag worden in een viertal massagraven begraven. De doden van Meer in de omgeving van de Markbrug in een grote kuil op de Heesakker, een uitgestrekt heideveld in het gehucht Eindmeer. Tot vandaag heet deze plaats in de volksmond **‘de Kozakkenkuilen’**. Rond 1900 worden er nog ruitersporen en hoefijzers bovengespoeld.

© Johan Van Mensel

© Johan Van Mensel

Mysterieuze Man

Tijdens opgravingen in Meer op het traject van de hogesnelheidstrein ontdekten archeologen in mei 2002 menselijke resten. Al snel blijkt het niet om een gesneuvelde Duitse soldaat uit de Eerste of Tweede Wereldoorlog te gaan. De knopen van zijn uniform blijken ouder te zijn. Ze dateren uit de periode 1750-1830. Heeft dit mysterieuze soldatenlijk te maken met wat er zich in 1814 in Meer heeft afgespeeld? Op 11 januari 1814 wordt er fel gevochten in de omgeving van de huidige Zwaluwstraat. Een gemengde Pruisisch-Russische cavalerie voert in het gehucht Eindmeer verschillende charges uit tegen Franse tirailleurs, schutters van de artillerie-eenheden. Ze willen een Franse stelling bij de brug over de Mark neutraliseren, zodat Meer-Dorp en de weg naar Minderhout voor een snelle aanval in de rug van de Fransen openligt. Waarschijnlijk behoort de gesneuvelde soldaat tot diegenen die de Fransen uit Eindmeer wilden verdrijven. Het gaat hier misschien om een ruiter van de cavalerie van de Pruisische reservisten van de Landwehr. Maar waarom zijn de stoffelijke resten van deze 'Man van Meer' niet in het massagraf op de Heesakker bijgezet? Wellicht werd de ruiter bij een charge zwaargewond en overleed hij in een van de nabijgelegen boerderijen. Veel van die boerderijen werden immers als geïmproviseerde veldhospitalen gebruikt.

Overblijfsel van de schedel van 'Man van Meer'
(© Dienst Erfgoed Provincie Antwerpen)

Chargerende Landwehrreiter op de cover van een boek van Hübner & Leporello uit 1913
(collectie Jan Huybrechts © Moritz Ruhil Verlag)

5 OEFEN- KAMPEN OP DE HEI

Hollandse periode en Belgische onafhankelijkheid

1815-1830

Op het Congres van Wenen van 1815 beslisten de geallieerde mogendheden over de oprichting van een Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder Willem III van Oranje. Het strikte beleid van koning Willem I over de aflossing van de staatsschuld, het Nederlands als landstaal en de ondervertegenwoordiging van het Zuiden in hogere functies zorgt al snel voor wrevel. In september 1830 scheurt het zuidelijk deel zich van 'Holland' af en wordt het onafhankelijk koninkrijk België. Het Nationaal Congres neemt het voorlopige bestuur in handen. Leopold I is in 1831 nog maar twaalf dagen koning of de misnoegde Hollanders grijpen opnieuw naar de wapens om de zelfstandige staat te heroveren. Ze willen de Belgen verrassen omdat hun samengeraapte leger nog niet slagvaardig is.

Deze strijd is beter bekend als de Tiendaagse Veldtocht. Via Poppel valt het Nederlandse leger op 2 augustus 1831 ons land binnen. De roep 'De Hollanders komen!' bereikt Ravels, waar boeren de vooruitgeschoven posten van het Belgisch leger o.l.v. generaal Niellon verwittigen.

De Prins van Oranje (1792-1849) voert persoonlijk de troepen aan tijdens de slag bij Ravels, 2 augustus 1831 (Foto: Jan Van Oevelen © Stadsmuseum Tilburg)

Overmacht

De mannen van Niellon nemen de eerste posten van het Hollands leger onder vuur. Die trekken zich terug en geven Niellon de gelegenheid om 850 jagers te voet rond zich te verzamelen. Willem van Oranje, die dicht bij de grens staat opgesteld, voegt zijn troepen bij die van de Hertog van Saksen-Weimar. Amper 1.000 Belgen komen tegenover een overmacht van duizenden Nederlanders te staan. Na een gevecht van twee uur beëindigt generaal Niellon de **Slag bij Ravels** en blaast

*Sferbeeld van het leven in het legerkamp in Rijen (1831-1835). De tenten zijn opgesteld volgens de voorschriften. Achteraan staan de houten barakken van de marketenters.
(© Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-4945)*

→ In de beboste heidegronden van Oirschot en Rijen in Nederland zijn nog zichtbare restanten van de legerkampen uit 1831-1834 bewaard. Op de digitale hoogtekarten zijn nog de wallen rond de tenten en de vergravingen van de kookkuilen en secreten te zien. Deze kleine verhogingen zijn gevoelig voor verstoring en herinrichting in het kader van natuurinrichtingswerken.

de aftocht. De Nederlanders rukken verder op naar Turnhout. Op de heide van Ravels maken ze zich klaar voor een belegering van de stad. De Belgische troepen kiezen al snel het hazenpad en de burgemeester onderhandelt de overgave. De opmars van het Nederlandse leger loopt verder naar Lanaken en Leuven. Onder dreiging van de Fransen wordt koning Willem uiteindelijk gedwongen om op 12 augustus 1831 de strijd te staken. Pas in 1839 is de scheiding tussen Noord en Zuid een feit.

Volgens het boekje

Hollandse militaire kampen worden telkens op dezelfde manier ingericht volgens de traditie van de Napoleontische legerkampen.

De tenten van de officiers staan in volgorde van rang opgesteld. Net voor de tenten van de afdelingsstaf bevinden zich die van de Bataljonstaf. Daarachter liggen de waterputten, die elk apart worden bewaakt. De **secreten** of toiletten van de officiers bevinden zich op ongeveer twintig ellen daarvandaan.

Achter de officierstenten aan de noordzijde loopt een brede straat, waarin de paardenstallingen, een sociëteit, een schouwburg, herbergen van de officieren, kantines, de kroegen van de soldaten en allerlei kramen zijn samengebracht. Die kramen zijn in handen van marketenters die de soldaten volgen en hen van allerlei koopwaren voorzien. **Marketenters** hebben dikwijls een relatie met een of meerdere militairen. Ook al zijn het private ondernemingen, de uitbaters van de kramen blijven aan militair toezicht onderworpen. Om tien uur moeten de kooplieden en marketenters hun barak sluiten. Elk jaar worden er met een oproep in de krant mensen uitgenodigd om zich met een kantine in het kamp te vestigen. In dezelfde kranten vind je ook aanprijzingen van ondernemers die hun waren in het kamp aanbieden.

De veldkeukens worden in kookputten ingegraven. Ook hiervoor zijn er standaardvoorschriften. Ze zijn via een hellend vlak toegankelijk en worden door een zodenbank omgeven. Binnenin bevinden zich aardse banken en telkens twee **kookhaarden**. De ketels hangen aan

stokken boven het vuur. Toezicht is er ook op het aanleggen en dichten van kookgaten en afvalkuilen. In geval van overtreding kan er een sluiting voor een bepaalde termijn of ontruiming volgen.

Ook **secreten** of **latrines** worden volgens het boekje ingericht. Een kuil van vier bij twee ellen en minstens twee ellen diep wordt aan drie zijden door een uit zoden opgebouwde wal omsloten. Daarop zijn takken en boonstaken aangebracht. Openingen aan weerszijden geven toegang tot de latrine. Voor de kuil worden vier of zes palen ingeslagen met daarop twee balken: een lage balk om op te zitten, een hoge om je vast te houden. Soldaten noemen secreet of latrine dan ook gewoon 'de balk'.

Langs de zomen van de omringende bossen bouwen **sappeurs** of genietroepen **redoutes** - omsloten veldschansen met uitspringende hoeken. Daarin wordt eventueel geschut geplaatst.

's Ochtends gaat het dagschot af, om 12 uur het middagschot en om 20 uur het nachtschot 'naar welke tijd en aanwijzing de uurwijzers in het kamp moeten worden geregeld'.

Hoog en droog

Na de vereniging van de Nederlanden in 1815 voert de Nationale militie jaarlijks grootschalige 'exercitiën' uit. Koning Willem I beslist dat voor het zuidelijk deel van de Nederlanden op de heide bij Ravels een kampplaats moet worden ingericht. De locatie ligt 'hoog en droog', vlakbij de Aa en er is drinkbaar en reukloos water te vinden. Voor eten, drank, stookhout en stro kunnen de militairen een beroep doen op het nabijgelegen Turnhout, dat ook over een hospitaal beschikt. Het **Ravels Kamp** wordt door de **sappeurs** klaargestoomd voor de oefeningen van de infanterie, vergezeld van een regiment **huzaren** - lichtbepapende ruitertij -, een regiment **dragoners** - snelle infanterie te paard - en een **artilleriebatterij**.

De ambulancepost ligt centraal in het kamp, daarvoor is er Ten oosten van het tentenkamp staat de 'Roomse kapel'. Ten zuidwesten zijn er een slagerij, een bakkerij en magazijnen. Voor de waterbevoorrading worden zeventien gemetselde waterputten voorzien, één per bataljon.

Plan van de leger en exercitiplaats te Raevens 1826 (© Nationaal Archief, Den Haag)

Het oefenkamp van Ravels bestaat van 1820 tot 1827. Het neemt een gebied van ongeveer 2.000 bij 450 meter in en strekt zich uit tussen het militair vliegveld in **Ravels** en de woonwijk aan de Kampheidelaan in **Turnhout**. In 1859 waren nog restanten van acht stenen waterputten van het kamp van Ravels zichtbaar.

An aerial photograph of a lush green forest with a winding river. A small house is visible in the lower-left quadrant. The image is overlaid with a dark green semi-transparent layer. At the bottom, there are two overlapping geometric shapes: a dark grey triangle on the left and a yellow trapezoid on the right.

6 INGEHAALD DOOR DE TIJD

De militaire uitbouw van Antwerpen

1860-1914

Na de onafhankelijkheid in 1830 krijgt België een strikte neutraliteit opgelegd. Maar de vrees voor een Europees conflict of een inval, vooral vanuit Nederland of Frankrijk, blijft bestaan. Omdat België geen natuurlijke verdediging heeft, besluit de regering om - in geval van een nieuw conflict - niet het hele land te verdedigen, maar te kiezen voor een 'Nationaal Reduit': een beveiligd zenuwcentrum waarin alle essentiële functies van de staat worden ondergebracht. Om strategische, politieke en economische redenen wordt dat Antwerpen.

Zicht op de Spaanse omwalling van Antwerpen in de 19de eeuw.
foto: Florent Joostens (© Vlaams Architectuur instituut)

In 1851 bouwt de Belgische regering als eerste stap - dicht bij de vroegere 16de-eeuwse Spaanse omwalling - zeven fortjes met **bastions** en moderniseert ze een aantal Scheldeforten. Daarna richten vestingbouwer Henri Alexis **Brialmont** en generaal Pierre Chazal - tegen de zin van het stadsbestuur - de vooruitgeschoven **Grote Omwalling** op. Deze nieuwe, veelhoekige of **polygonale** omwalling wordt vanaf 1859 gebouwd. Het is een 15 km lang lint van aarden wallen op een bakstenen onderbouw, onderbroken door acht forten en 19 poorten. Tussenin zijn in de wal uitbouwen gemaakt, de **caponnières**, waarop flankerend geschut opgesteld wordt om de gracht onder vuur te nemen. Vooruitgeschoven **lunetten** met twee schuine zijden of **faces** verdedigen de linie. Binnen de omwalling bevinden zich onder meer kazernes en een wapenarsenaal.

De bakstenen **Brialmontforten** - op ongeveer 2 km van elkaar en op 2,5 km van de stad - moeten Antwerpen tegen het vijandig vuur beschermen. Deze polygonale forten zijn nagenoeg identiek en omvatten een centraal binnenfort: het **reduit**. Ze zijn omgeven door een stervormige natte gracht en bevatten verder platformen, batterijen en wallen voor het geschut. In de stad bevindt zich een militair hospitaal en het koninklijk paleis. In het noorden sluit het Noordkasteel de omwalling af, in het zuiden de in oorsprong 16de-eeuwse citadel.

Afbraak van Brialmontfort 1 te Wijnegem (© Heenkundige Kring Jan Vlemminck VZW)

Ontoereikende vesting Antwerpen

De bouw van de Brialmontomwalling is een kolossale onderneming. Ze kost ruim 40 miljoen frank. 13.000 arbeiders en soldaten klaren de klus in minder dan vijf jaar. De bakstenen komen uit Niel, Bazel, Edegem, Kalmthout en Kapellen, de arduin uit Feluy in Henegouwen. Om het materiaal te vervoeren, worden kanalen gemoderniseerd en (spoor) wegen aangelegd. In 1864 wordt de volledige vesting afgewerkt. De omwalling bepaalt voortaan het 19de- en 20ste-eeuwse stadsbeeld van de Vesting Antwerpen. Wallen, stadspoorten, grachten en forten vormen een fysieke en mentale barrière tussen stad en ommeland. Ze verlenen de stad grandeur en macht, als een schijnbaar onneembare vesting.

De Brialmontomwalling rond Antwerpen ter hoogte van de Herentalse- en Turnhoutse Poort
(© antwerpenstadantwerpcity.be)

→ De Brialmontomwalling rond Antwerpen ter hoogte van de Herentalse- en Turnhoutse Poort (bron: antwerpenstadantwerpcity.be)

Toch is de Brialmontomwalling amper van betekenis. Al in het begin van de 20ste eeuw wordt ze als militaire vesting gedeclasseerd. Met het verschijnen van langeafstandsgeschut, zeppelins en vliegtuigen is haar verdediging ontoereikend. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en met de veranderde krijgstechnieken is het concept van **polygonale forten** achterhaald voor het effectief is. De Grote Omwalling kan Antwerpen niet langer verdedigen; haar militaire karakter vervalt tot een louter logistieke functie.

Hybride forten

De militaire ontwikkelingen in Europa staan niet stil. Uiteindelijk blijkt dat het Duitse leger over kanonnen beschikt die meer dan 7 km verder kunnen schieten dan verwacht. Daarom moet de binnenste fortengordel van de Brialmontomwalling met een **buitenste fortengordel** worden uitgebreid.

Hybride forten zijn varianten van de Brialmontforten, maar ze verschillen onderling. Ook zij hebben een polygonale plattegrond. De buitenomtrek van de gracht heeft bij sommige hybride forten een uitgesproken stervorm, bij andere is ze eerder rechtgetrokken. Ze bestaan uit een forteiland met daaromheen een brede gracht. Daarlangs loopt een bedekte weg die van vijandig vuur wordt afgeschermd door een licht oplopende aarden helling: het **buitenglacis**. De hybride forten hebben vaak geen reduit of een reduituitgang met bijbehorende brug. Het hoofdfrontgebouw, de caponnières en batterijen zijn verwant met die van de Brialmontforten.

Het hybride fort van Schoten is gebouwd vanaf 1885. Daarbij is men begonnen met bakstenen muren, maar tussentijds overgestapt naar betonnen gewelven. In de betonnen constructies worden pantserkoepels ingebouwd. Aan de open achterzijde van het fort, het keelfront, bevindt zich een kazerne. Midden op het forteiland ligt het cirkelvormige reduit. Een smalspoor voor munitievoer sluit aan bij de spoorweg naar Antwerpen.

Hybride Fort van Schoten vanuit de lucht (© provincie Antwerpen; foto: Vilda - Yves Adams)

→ Het fort is nog altijd eigendom van het Belgisch leger en wordt nog als overpompinstallatie voor kerosine gebruikt. De gracht en de meeste gebouwen zijn intact. Het fort is erkend als Natura 2000-gebied omdat er heel wat vleermuizen verblijven. Het is daarom niet toegankelijk.

Hoofdweerstandstelling

In 1906 beslist de Belgische regering om de vesting Antwerpen met een tweede vooruitgeschoven fortengordel in een wijde boog om de stad uit te breiden: de Hoofdweerstandstelling van Haasdonk in het Waasland, over Bornem en Lier, tot Brasschaat en Stabroek op de rechter Scheldeoever.

Elf **pantserforten** met twaalf tussenin geplaatste **panterschansen** in ongewapend beton moeten aan het modernste geschut weerstand bieden. In 1913 is de bouw voltooid en kan men met de bewapening beginnen. Helaas is die bij de Duitse inval in 1914 slechts gedeeltelijk voltooid.

Om de forten met manschappen en munitie te bevoorraden, wordt een militair spoor aangelegd. Dit smalspoor loopt van Lier langs Schilde naar Schoten en heeft een draaibrug over het kanaal naar Turnhout. Via het park van Brasschaat loopt het naar Kapellen en het fort van Stabroek.

Forten van eerste en tweede orde

De betonnen pantserforten worden tussen 1907 en 1914 gebouwd naar een ontwerp met vier varianten. Ze bestaan allemaal uit een trapeziumvormig of driehoekig forteiland met een fortgracht, een beschermde weg en een buitenglacijs. Ze zijn gebouwd van ongewapend of licht gewapend beton, met aarden wallen rondom en grondbedekking. De gebouwen op het forteiland zijn compacter dan die van de Brialmontforten en zijn onderling met elkaar verbonden. De ruimte tussen de forten onderling wordt voortaan door een **traditorebatterij** bewaakt. Dit gebouw van twee verdiepingen hoog springt uit in de gracht aan de achterzijde van het fort en neemt van daaruit de flank en de rugzijde van de vijand onder vuur. De traditorebatterij is ook het gezicht van het fort op de buitenwereld. Hier bevindt zich de enige toegang tot het fort. Een centrale gang leidt naar het hoofdgebouw of naar de kazernes, die er haaks op staan.

Typische forten

De plaatsing van het geschut op uitspringende caponnières bepaalt de grachtverdediging van de forten. Er bestaan vier types van **pantserforten**, waarvan er drie in de Kempen voorkomen.

De forten met samengevoegde caponnières hebben een trapeziumvormig forteiland met aan de voorste hoekpunten uitsprongen voor de artillerie op. Dat is zo bij de forten van Oelegem, Koningshooikt, Brochem en Ertbrand.

Bij forten met gedetacheerde reverscaponnières zijn de artilleriestellingen gebouwd op een eilandje vóór het forteiland zodat het garnizoen ook naar achteren kan vuren. Voorbeelden zijn de forten van 's-Gravenwezel en Stabroek.

Forten met aangehechte reverscaponnières zoals in Kessel en Brasschaat, hebben een driehoekig forteiland met de caponnière op de naar voren gerichte punt. Ook bij dit type kan het garnizoen naar achteren vuren.

Fort van Oelegem

Het trapeziumvormige hybride fort van Oelegem wordt omringd door een 40 tot 50 meter brede gracht. De oppervlakte bedraagt om en bij de 20 hectare. Net zoals het fort van Koningshooikt is het een **fort van de eerste orde** omdat het een sterkere vuurkracht heeft dan de forten van Broechem en Ertbrand. Het moest bestand zijn tegen 21cm kaliber-geschut. Door onjuiste interpretatie van testen koos men echter voor ongewapend beton.

Ingang van het fort van Oelegem met geblokte omlijsting, typisch voor de forten van de hoofdweerstandstelling. Het is nu een vleermuizenreservaat. (©Werkgroep Fort Oelegem)

De **bewapening** van het fort bestaat uit twee koepels zware kanonnen, twee koepels voor **houwitser**s -die in een kromme baan over de eigen stellingen konden schieten- en vier of zes koepels voor lichtere artillerie. Daarnaast is er een **grachtverdediging** van snelvuurkanonnen en een '**groot-flankement**': een onderhoudsvuur van vier kanonnen tussen de naburige forten.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn in het fort van Oelegem ca. 450 manschappen ondergebracht. Het komt op 5 oktober 1914 in actie met de beschieting van het door de Duitsers bezette Fort van Kessel. Daarop nemen de Duitsers het fort en de dorpen Nijlen en Ranst onder vuur. Tussen de twee wereldoorlogen wordt de bewapening vervangen en worden de ventilatie en nooduitgangen aangepast. Van 1937 tot 1939 wordt langs het fort de **Antitankgracht** aangelegd op de kruising van het Groot Schijn. Via een sluis wordt de gracht van water voorzien.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gebruiken de Duitsers het fort als opslagplaats. Na de bevrijding richten de Amerikanen het in als luchtverdedigingscentrum tegen V1-raketten die vanuit Nederland worden afgeschoten. In 1947 wordt het fort gedemilitariseerd.

Het fort is nu het grootste **overwinteringsreservaat voor vleermuizen** van Vlaanderen. Er overwinteren ca. 1500 exemplaren van een tiental soorten waaronder de bedreigde franjestaart. Het wordt beheerd door de werkgroep Fort Oelegem van Natuur2000.

→ In de zomer is het fort op sommige dagen op afspraak toegankelijk. De jaarlijkse opendeurdag heeft plaats op de laatste zondag van april.

Extra verschaning

Na 1907 worden er als extra versterking tussen de forten van de Buitenlinie nog 12 **schansen** gebouwd, waaronder de schans van Schilde en de verdwenen schans van Massenhoven. Met hun oppervlakte van ca. 2 ha zijn ze aanzienlijk kleiner dan de betonnen forten. Ze bestaan uit een ellipsvormig forteiland met een gracht rondom, maar hebben geen glacis.

De schansen hebben vooraan een betonnen pantserkoepel met daarachter een hogere **traditorebatterij**, vergelijkbaar met die van de forten.

Schans Oudaan vanuit de lucht. (©provincie Antwerpen; foto: Vilda - Yves Adams)

→ De schans is vandaag een wandel- en recreatiegebied en een vleermuizenreservaat.

Schans van Schilde

De schans van Schilde komt op 5 oktober 1914 in actie tegen het Duitse leger. Op 9 oktober verlaat en vernield het terugtrekkende Belgische leger de schans. Na de Eerste Wereldoorlog worden nieuwe bunkers en loopgraven aan de schans toegevoegd. Door de aanleg van de Antitankgracht in 1939-1940 wordt de schansgracht met de Antitankgracht verbonden.

Zwaar gehavend voorfront van de schans van Schilde (©ARTHURVD)

7 STELLING VAN LIJNEN EN PUNTEN

Eerste Wereldoorlog

1914-1918

Vesting Antwerpen is in het begin van de Eerste Wereldoorlog gedurende twee maanden een veilige toevlucht voor regering en leger. Maar zodra de stad wordt aangevallen, capituleert de vesting al na dertien dagen. De forten, ruggengraat van de verdediging, worden op enkele dagen stukgeschoten. De Duitsers hebben aan een front van 12 kilometer genoeg om door de verdedigingsgordel van 94 kilometer te breken. Daardoor kunnen slechts tien forten het vuur op de Duitsers openen en voeren amper vijf andere forten verdedigende acties uit. De overige forten komen er niet aan te pas.

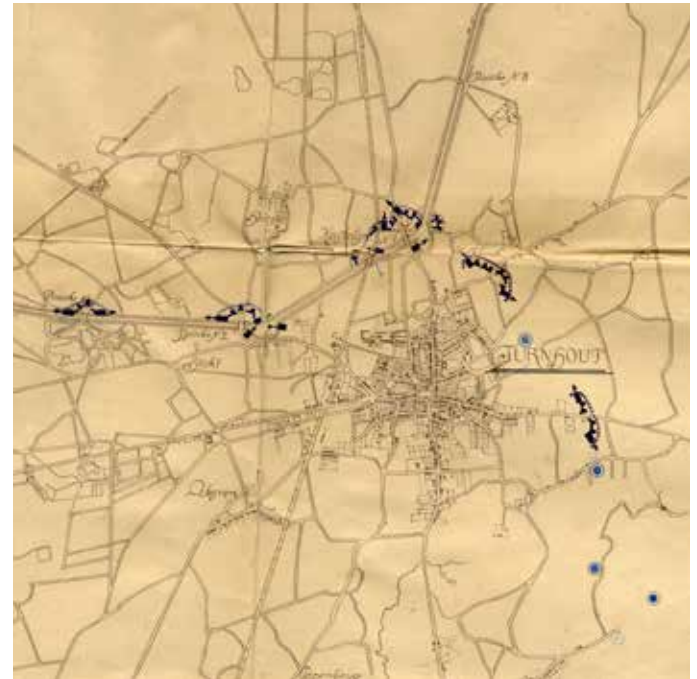
De fortengordel, een op papier schitterend concept voor de eerste helft van de 19de eeuw, blijkt in 1914 al achterhaald. Fortengordels passen niet meer in de operaties van miljoenenlegers en de strijd in een continu front.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog besluit Nederland zich afzijdig te houden en sluit al snel zijn grenzen af. Toch vrezen de Duitsers dat de geallieerde legers via Nederland een doorgang zullen forceren en hen in de rug zullen aanvallen. Als antwoord op een mogelijke dreiging vanuit het noorden maken de Duitsers werk van de **Grenzbefestiging tegen Holland**. Die bestaat uit verschillende verdedigingslinies. In juni 1916 leggen ze een verdedigingslinie aan langs de Belgisch-Nederlandse grens, van het Zwin tot Maldegem. Een jaar later trekken ze die door tot Vrasene: samen vormen ze de 80 kilometer lange **Hollandstelling**. Deze linie sluit aan bij de **Stelling Antwerpen** - de 48 kilometer lange verdediging rond de stad Antwerpen - én de 34 kilometer lange **Turnhoutkanalstelling** langs het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten.

Ingegraven

In 1917 legt de Duitse bezetter vanaf Schoten tot Oud-Turnhout de **Turnhoutkanalstelling** aan: een 34 kilometer lange linie met 137 bunkers. Ze vormen de locaties van sluizen, ophaalbruggen en spoorwegbrug

‘t Bels Lijntje’ van de lijn Turnhout-Tilburg om tot **bruggenhoofden**. De Duitsers beveiligen zo de brugovergangen tegen ondermijning en nemen maatregelen om te vermijden dat de kanalen op de ingedijkte plaatsen kunnen leeglopen. Voorbij Turnhout verlaat de linie het kanaal en vormt een **halve kringstelling** rond de stad, met bruggenhoofden aan de belangrijkste invalswegen en een aantal **mitrailleursnesten** met 360° schootsveld in de velden van Oud-Turnhout.

Duitse stellingenkaart van de halve kringstelling rond Turnhout, het is de enige kaart met de aanduiding van de machinegeweernesten ten oosten van Turnhout (blauwe bollen) (KLM-MRA, Moskouarchief, doos 753)

In tegenstelling tot de sterker uitgebouwde Hollandstelling en de Stellung Antwerpen worden er voor de Turnhoutkanalstelling maar enkele bunkertypes gebruikt. Doorgaans bevinden zich twee **afwachtingsbunkers** voor mitrailleursschutters, en twee observatiebunkers op de rechteroever, ten noorden van het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten. Dat kanaal dient als bijkomende hindernis en zorgt ervoor dat bij belegering de vluchtweg niet wordt afgesneden. De materiaal- of schuilbunkers bevinden zich aan de zuidkant. Hierdoor wordt de verdediging naar het noorden van het kanaal georiënteerd en is de controle van de brugovergangen aan beide zijden verzekerd.

Om de observatiemogelijkheden en het schootsveld van de linie te verbeteren, ruimen de Duitsers over een strook van drie kilometer ten noorden van het kanaal alle bomen en houtgewas weg. Eeuwenoude eiken en beuken van de buitenhoven worden niet gespaard, wat heel wat protest bij de bevolking uitlokt. Woningen en industriële gebouwen blijven gespaard.

Luchtfoto van het Bruggenhoofd bij brug 5 in Beerse genomen in 1918 door Luitenant Zimmermann. De stellingen zijn rond de steenbakkerij aangelegd.
(KLM-MRA, Photos Aériennes '14-'18 Allemandes · KLM-MRA, Moskouarchief supplement, doos 25)

Gangenstelsel

Om de bruggenhoofden extra te verdedigen worden ze omgeven door stellingen, die aansluiten op de bunkers. Om luchtwaarneming te bemoeilijken, worden de bunkers met een laag aarde gecamoufléerd of in een opgehoopte berm verzonken. De aarde van de loopgrachten wordt opgeworpen tot een beschermende berm of **parapet**.

De eerste stelling is een **prikkeldraadversperring** van 5 tot 10 meter breed en 50 tot 90 centimeter hoog, die 40 meter voor de eerste loopgraven ligt. Die prikkeldraad wordt vaak opgeëist van de plaatselijke boeren, die met één draad verder moeten. Dan volgen de twee rijen loopgraven van de alarmlinie, de ene 20 meter achter de andere. Omdat die het felst worden gebombardeerd en het eerst worden overrompeld, zijn ze dun bemand. De reeks loopgraven, 100 meter achter de alarmlinie, is de **hoofdweerstandslijn**. Daarachter liggen de **observatie- en schuilbunkers** voor maximum drie soldaten. Links en rechts van de toegang tot deze bunkers bevindt zich een korte loopgracht. Dicht tegen de dijk liggen de **afwachtingsbunkers** voor mitrailleursschutters. Vanuit de beide toegangen vertrekken loopgrachten van 20 tot 30 meter lang, die uitkomen bij schuttersputten voor mitrailleurs. De loopgraven hebben vooraan een kleine borstwering en achteraan een lage rugdekking. Om afkalving te voorkomen worden de wanden met hout versterkt. Een kilometer verder liggen de **commandoposten**. Achterliggende artillerie ondersteunt de bunkerlinie.

De bunkers van de **Nordabschnitt**, het Antwerpse noorderfront, worden in de loopgraaf ingewerkt en langs vijandelijke zijde ingegraven. Daardoor zijn ze voor de vijand onzichtbaar. De bijbehorende loopgraven worden in de opgeworpen wal uitgegraven. Elke 5 tot 6 meter is er een haakse **traverse** die de manschappen tegen vijandig flankvuur beschermt. Daardoor heeft de loopgraaf in bovenaanzicht een kanteelachtige vorm. Aan weerszijden van elke traverse is er een uitsparing in de borstwering om er een schutter achter een pantserplaat in te plaatsen.

Gedetailleerd Duits plan van de stelling aan brug 2 in Turnhout, langs het kanaal Dessel-Schoten (KLM -MRA, Moskouchief, doos 952)

Rood plakkaat

In het begin schieten de werkzaamheden niet op. Eind november 1916 eist de bezetter van het Turnhouts stadsbestuur dat het 80 arbeiders moet leveren, maar men weigert hierop in te gaan. Daarom brengen de Duitsers aan het bureau van het meldambt in Turnhout een 'rood plakkaat' aan met een dringende oproep voor arbeiders om mee aan de 'vaart' te werken. Diegenen die mee aan de versperringswerken werken, wordt een hoog loon beloofd en zouden niet naar Duitsland worden gestuurd. Duitse burgers van het arbeidsbureau controleren op straat de identiteit van arbeiders en bedreigen hen met wegvoering naar Duitsland als ze weigeren mee te werken. Op 17 februari 1917 schaffen de Duitsers de tramlijn tussen Turnhout en Geel af. Arbeiders breken de sporen op. Rails en dwarsliggers worden voor de constructie van bunkers en mitrailleurpostellingen gebruikt. Duitse genietroepen werken samen met opgeëiste arbeiders de loopgraven en bunkers verder af.

Standaardbouw

De aanleg van honderden bunkers voor de verdediging van Antwerpen en langs het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten is voor de Duitsers een enorme investering. Daarom voeren ze voor de bunkerbouw een standaardisatie in. Dat proces noemen ze **Regelbau**. Daardoor weten de Duitsers perfect hoeveel grondstoffen, personeel en werkuren ze voor een bepaald type bunker nodig hebben. Voor een van de meest voorkomende types - de 115 ton zware manschappenbunker van het type VI 'U' - is dat 15 ton cement, 2,3 ton betonijzers en enkele tonnen spoorstaven. Naargelang de omstandigheden op het terrein en de tactische beslissingen weten ze welk type bunker op welke plaats moet staan. De **Hollandstelling** en de **Turnhoutkanalstelling** zijn de eerste bunkerlinies die volledig volgens standaardontwerpen worden gebouwd. Dat zorgt voor een relatief korte bouwtijd en een zo efficiënt mogelijke uitvoering. Het voornaamste kenmerk van de Regelbau is het gebruik van rechte hoeken in de binnenafwerking, terwijl aan de buitenkant de hoeken worden afgeschuind.

Vergeeten linies

In het Kapelse Mastenbos vind je een deel van een nooit gebruikte Duitse verdedigingslinie. Begroeid met varens en grassen zijn de historische sporen niet onmiddellijk zichtbaar, maar sinds 2014 kwam daar door een loopgravenpad met zitbanken, infoborden, trappen en brugjes verandering in. Het pad geeft je uitleg over de historische context van het Mastenbos en over het unieke ecosysteem dat er zich na de Duitse terugtrekking heeft gevormd. Je kan er een viertal bunkers bezoeken, de andere bunkers blijven voorbehouden voor overwinterende vleermuizen.

In het Kempense landschap kan je de bruggenhoofden nog volop terugvinden. Ongeveer 60% van de bunkers bleven bewaard. Sommige daarvan worden gebruikt als tuinhuis of drankenberging.

Bunker uit het mastenbos van Kapellen, waar ook nog kilometers loopgraven uit WOI goed zijn bewaard gebleven. (foto: Jef Anthonissen)

Een uitzonderlijk goed voorbeeld van een bruggenhoofd is gelegen aan de Wieltjes in Turnhout. Doordat de 'gesprongen brug' na de Tweede Wereldoorlog nooit is heropgebouwd, liggen de bunkers hier nog in vrij oorspronkelijke toestand ingegraven. De stad Turnhout vormde afwachtingsbunker nr. 93 om tot een winterrustplaats voor vleermuizen.

Meer over de Antwerpse bunkerlinies en het loopgravenpad vind je in '**Vergeeten Linies. Antwerpse bunkers en loopgraven door de lens van Leutnant Zimmermann (1918)**'. De voornaamste bron zijn de luchtfoto's uit 1918 van de Duitse luitenant Zimmermann die in 2007 werden herontdekt en de provincie aanspoorden om te onderzoeken wat je vandaag nog van de linie kan terugvinden. Daarbij komen 400 bunkers en meer dan 10 kilometer loopgraven – verspreid over elf gemeenten – aan bod.

Gereconstruceerde ingang van afwachtingsbunker nr. 93 aan de 'gesprongen brug' in Turnhout, herbestemd als vleermuisbunker. (© Erfgoed Noorderkempen)

Aftocht met paard en kar

In de nacht van 4 op 5 november 1918 trekt het Duitse 2de leger zich terug naar haar Antwerpen-Maas-positie. Een week later, op maandag 11 november 1918, verlaat de bezetter de bunkerlinie en laat ze onbeschadigd achter. De inhoud van de bunkers nemen ze zoveel mogelijk mee. Samen met de troepen die de Nederlandse grens bewaken verzamelen ongeveer 3.000 Duitse militairen op de Grote Markt van Turnhout. Ze eisen landbouwers uit de omgeving op om hen en hun bagage met paard en kar naar Duitsland te voeren. Na de Duitse aftocht recupereert de plaatselijke bevolking het prikkeldraad, het hout van de loopgrachten en de overgebleven inhoud van de bunkers.

2.000 volt

De Dodendraad is een 332 kilometer lange draadversperring die de Duitsers tijdens de Eerste Wereldoorlog langs de grens tussen het bezette België en het neutrale Nederland aanleggen. De versperring staat onder dodelijke elektrische spanning. Hij kost het leven aan vele honderden mensen, maar kan niet voorkomen dat waaghalzen er op allerlei manieren toch voorbij raken.

Aanduiding van de grensversperringen in het noorden van de provincie Antwerpen op een Duitse kaart van 1917 (© Erfgoed Noorderkempen)

Na de inval van het Duitse leger in België en vooral tijdens het beleg van Antwerpen, komt er een stroom **vluchtelingen** op gang. Sommigen willen via Nederland naar Frankrijk om zich bij de geallieerde legers aan te sluiten. Om die vluchtelingenstroom te stoppen, proberen de Duitsers de Belgisch-Nederlandse grens onder controle te krijgen en te vermijden dat spionageberichten Nederland bereiken. Het hoofdkantoor van de Britse geheime dienst is immers in Rotterdam gevestigd. Bovendien heeft de Belgische overheid nog een postkantoor in de onbezette Belgische enclave Baarle-Hertog.

Als eerste stap ruimen de Duitsers in het grensgebied allerlei zichtbelemmerende elementen op en plaatsten ze prikkeldraadversperringen. Om meer manschappen aan het front in te kunnen zetten, vervangen ze die door een 332 kilometer lange versperring van anderhalve tot drie meter hoog tussen het toenmalige vierlandenpunt en Knokke. Die **versperring** staat onder een dodelijke elektrische **spanning** van 2.000 volt. Ze bestaat uit vijf tot tien koperen, verzinkte of andere geleidende draden die met porseleinen **isolatoren** met elkaar worden verbonden. De elektriciteit voor de Draad komt van verschillende bedrijven. Omdat er te weinig elektriciteitscentrales zijn, doen de Duitsers een beroep op kleinere elektriciteitsproducenten en generatoren van fabrieken, onder meer van een transformatorhuis in **Kapellen**.

Zicht op de dodendraad aan de Zivereenhoek in Essen kijkend naar Achterbroek door fotograaf Bernaards (© Heemkundige kring Essen)

Niemandland

Voor de bouw ervan worden Duitse militairen van de **Landsturm**, Russische krijgsgevangenen en Belgische arbeiders ingezet. Omdat de landsgrens dwars door een aantal woonkernen loopt, moeten sommige gebouwen worden gesloopt. Bij kleine waterlopen wordt de Draad net boven de waterspiegel gespannen, bij grotere zijn er permanente bewakingsposten.

Om de totale lengte van de versperring in te korten, wijken de Duitsers meermaals van de rijksgrens af. Hierdoor ontstaat een niemandsland tussen Draad en rijksgrens. Hier floreert de smokkel. De grootste stukken niemandsland in de Noorderkempen liggen in **Essen, Meer** en **Poppel**.

Reconstructie schakelhuis K5 in Zondereigen (© Amalia Van Solms)

Meldingsplicht

Aanraking van 'den Draad' leidt tot electrocutie, meestal met de dood tot gevolg. Om mens en dier aan beide zijden van '**den Doodendraad**' – zoals hij al snel in de volksmond wordt genoemd – weg te houden, wordt er een extra hek met prikkeldraad voor geplaatst. Om de 500 tot 2.000 meter staat er een **Schaltenhaus** of schakelhuis om de elektriciteit aan- of uit te schakelen. Grenswachten, vooral oudere militairen, patrouilleren dag en nacht. Zoeklichten, luchtballonnen en mijnevelden helpen hen erbij. Als iemand te dicht bij de Draad komt, schieten de Duitse soldaten na één onbeantwoorde waarschuwing met scherp. Als de Duitsers via de meldingsplicht voor mannen te weten komen dat er personen verdwenen of ontsnapt zijn, worden de achtergebleven familieleden met hoge boetes en soms met verbeurdverklaring van huis en inboedel gestraft.

Duitse Grenswachter aan de dodendraad (© Amalia Van Solms)

Ontsnappingsroute

Op enkele plekken wordt er een draad ingegraven om te voorkomen dat vluchtelingen via een kleine uitdieping onder de Draad door kunnen.

Toch zijn er verschillende manieren om onder of over de draad te komen. De Duitsers voorkomen omkoperij door de bewakingstroepen regelmatig te vervangen en de wachtloopschema's zo laat mogelijk bekend te maken. Een andere manier om voorbij de draad te raken zijn niet-geleidende voorwerpen zoals houten tonnen en fietsvelgen, rubbermatten, rubberen kledij of een dubbele trap. Sommigen gebruiken hiervoor houten **passeursramen**, die ze ingeklapt onder hun kleding naar de grens smokkelen. Ze worden tot een raamwerk uitgeklaapt en tussen de draden geplaatst, zodat er een doorgang van isolerend hout ontstaat.

Reconstructie van de dodendraad in Wuustwezel (foto Jef Anthonissen)

Slachtoffers

Naar schatting zijn er ondanks de levensgevaarlijke Draad toch zo'n 25.000 personen over de grens geraakt. Schattingen van het aantal slachtoffers van de Draad variëren van enkele honderden tot enkele duizenden. Elektriciteit is in het begin van de 20ste eeuw voor veel mensen een onbekend fenomeen, waardoor ze het gevaar ervan onderschatten. De meeste slachtoffers zijn spionnen, smokkelaars, Duitse deserteurs, Belgische vluchtelingen, onvoorzichtige burgers en **passeurs**: mensensmokkelaars die al of niet tegen betaling mensen, boodschappen en smokkelwaar over de grens brengen.

Reconstructie van de Dodendraad op de Dodendraadroute in Zondereigen (© Amalia Van Solms)

De dodendraad heropgericht

- Zondereigen, een gehucht van Baarle-Hertog, heeft een bewegwijzerde WO I-wandeling van 3,3 kilometer langs het traject van de vroegere 'Doodendraad'. Je maakt er kennis met originele en gereconstrueerde elementen van de Dodendraad, zoals prikkeldraadversperringen, een Schalthaus, intacte isolatoren. www.dodendraad.org
- In Wuustwezel kan je een reconstructie van de dodendraad op zijn originele locatie vanuit de hoogte bekijken. Je hebt er tevens een mooi zicht op het aanpalende natuurgebied.

8

GETANDE ZIGZAGLINIE

Interbellum

1918-1939

Tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt al gauw duidelijk dat de Hoofdwierstandstelling met zijn vooruitgeschoven fortengordel niet efficiënt genoeg is om een zwaar bewapende vijand te stoppen. Daarom besluit de Belgische regering om van 1937 tot 1939 tussen de Schelde en het Albertkanaal een Antitankgracht te graven die aansluit op de buitenste fortengordel. Ze moet in staat zijn om oprukkende tanks tegen te houden. Onder invloed van de nakende oorlogsdreiging bouwt men in 1939 de KW-linie tussen het Albertkanaal en de Maas.

De **Antitankgracht** vormt van noord naar oost iets meer dan een kwartcirkel op 15 kilometer van de stad Antwerpen. Ze loopt zigzaggend over de Kempense gemeenten en dorpen **Kapellen**, **Brasschaat**, **Schoten**, **Sint-Job-in-'t-Goor**, **'s-Gravenwezel**, **Schildre** en **Oelegem**. De gracht volgt over circa 33 kilometer de oude forten- en schansenlinie van het Albertkanaal, stroomopwaarts tot aan de Schelde.

Sluisbunker aan de antitankgracht in Slabroek (© Provincie Antwerpen, foto Vilda, Yves Adams)

Het oorspronkelijk concept van de Antitankgracht is een droge gracht met steile oevers van 3 meter diep en 18 meter breed. Maar wegens het opborrelende grondwater wordt het een natte gracht.

Sluisbunkers

De zigzaggende Antitankgracht verandert de defensieve aanpak van de regio. Ze wordt tussen de bestaande forten en schansen aangelegd, evenwijdig met de bunker- en loopgravenlijnes uit de Eerste Wereldoorlog. Vanaf 1934, in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog, waren de **intervallen** – de ruimten tussen de verschillende forten – als veldstellingen ingericht en van talrijke bunkers voorzien.

Sluisbunker aan de antitankgracht (© Provincie Antwerpen, foto Vilda, Yves Adams)

Bestaande Duitse bunkers worden zo veel mogelijk in de verdedigingslinie geïntegreerd en opnieuw bewapend. Aan elke bocht en aan alle sluisen van de gracht verrijzen er nieuwe bunkers. Om de rechte stukken van de gracht te bewaken, worden er op elke hoek machinegeweerbunkers gebouwd.

De gracht wordt met vijftien sluisen uitgerust. De meeste hebben sluisbunkers die de sluisen bewaken en het water op peil te houden. De gracht wordt geflankeerd door forten met flankdekkende **traditorebatterijen**.

Belgische bunkers

Aansluitend op de sluisbunkers van de Antitankgracht aan het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten bouwt het Belgisch leger bijkomende bunkers in zwaargewapend beton. Ze worden in het **talud** van de linkerkant van het kanaal gebouwd en liggen op ongeveer 600 meter van elkaar. Langs het jaagpad op de linkeroever dienen ze als extra bescherming van de sluisen. Ze hebben een blinde muur aan de kanaalzijde en hebben, oorvormige uitstulpingen of **oreillons** aan beide zijden. Ze moeten beschietingen met 150 mm geschut kunnen doorstaan. Typologisch verschillen de nieuwe bunkers van de Duitse. Langs de twee zijden hebben ze gecombineerde kijk- en schietgaten voor zware mitrailleurs en worden ze voorzien van granaatwerpgaten. Op het dak zit een afsluitbare doorvoer voor een periscoop. Kenmerkend is de ijzerconstructie aan de buitenkant om camouflagenetten aan vast te maken.

Om elke aanval vanuit Duitsland te stoppen, worden er ook langs het Albertkanaal bunkers gebouwd, die mee deel gaan uitmaken van een vernieuwde **hoofdweerstandstelling**.

→ Oorspronkelijk liep de Antitankgracht tot de oevers van de Schelde ten noorden van Antwerpen, ter hoogte van de grens tussen Berendrecht en Stabroek. Door de aanleg van de Kanaal- en Delwaidedokken verdween dat deel van de gracht en daardoor mondt ze nu uit in een omleidingsgracht.

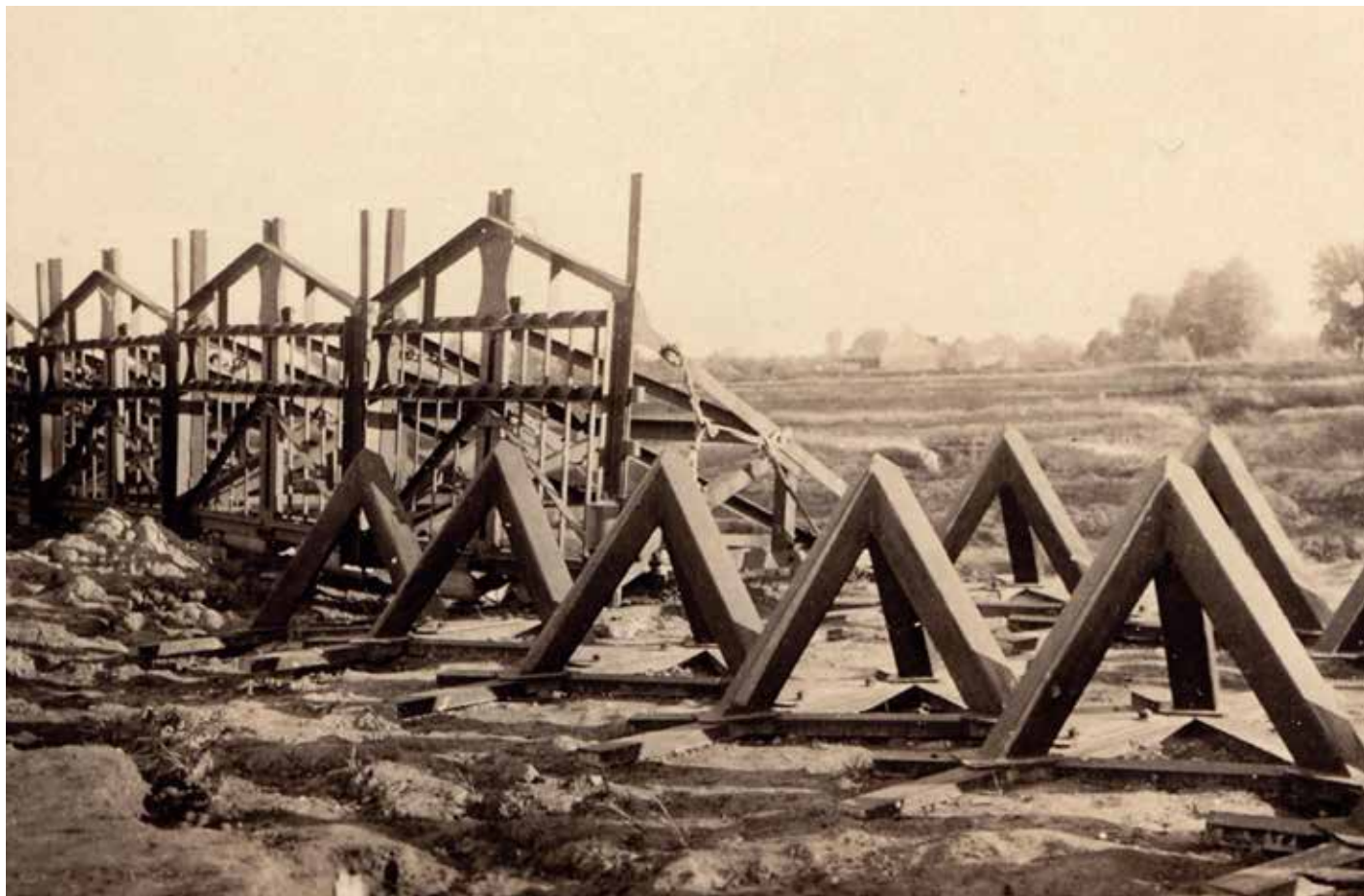
Van Koningshooikt tot Waver

De Belgische krijgsmacht beschouwt de bestaande verdedigingslinie vanaf het Albertkanaal tot de Maas als onvoldoende. Tussen de versterkte stellingen van Antwerpen en Namen moet, dwars door België, een bijkomende stelling komen. De **KW-linie** sluit aan bij het Albertkanaal ter hoogte van Broechem. Vanaf het fort van Koningshooikt tot Waver – vandaar KW – worden meer dan 400 betonnen bunkers en kilometerslange antitankhindernissen gebouwd. Van september 1939 tot aan het uitbreken van de oorlog wordt met man en macht aan de stelling gebouwd.

De ruggengraat van de KW-linie bestaat uit een of twee rijen gevechtbunkers. Waar mogelijk integreert men hindernissen als kanalen, spoorwegen en overstromingsgebieden. Waar er geen bestaande of natuurlijke hindernissen zijn komt er als extra versterking een tweede lijn gevechtbunkers achter de eerste lijn. Vóór de rijen gevechtbunkers richt het Belgische leger prikkeldraadversperringen op en graaft het antitankgrachten en loopgraven. Als hindernis voor de tanks worden **Cointet-elementen** geplaatst; geschoorde ijzeren hekken van drie meter hoog en twee meter breed. Op minder stabiele bodem maakte men **railvelden** van verticaal geplaatste trainrails of gebruikte men **tetraëders**. Dat zijn een soort stalen piramides met driehoekig grondvlak. Door hun bouw kunnen ze moeilijk opzijgeschoven worden.

Dichtgestopt

Bij het begin van de Tweede Wereldoorlog speelt de Belgische linie rond Antwerpen andermaal een grote rol. Op 28 mei 1940 capituleert het Belgische leger. In het bezette België van 1940-1945 geeft het Duitse opperbevel de opdracht om de bunkers op te ruimen en de openingen in de forten van de Buitenlinie dicht te maken, zodat de geallieerden of het verzet ze niet meer kunnen gebruiken. De Duitsers gebruiken de Cointet-versperringen van de KW-linie onder de naam C-element in Europa als barricades op de Noordzeestranden.

Cointet-elementen en tetraëders aan de kW-stelling ter hoogte van Kuntich bij Tienen (© Fotocollectie Wim Tuyteleers)

9 DUITSERS CONTRA WEERSTAND EN IJSBEREN

Tweede Wereldoorlog

1940-1945

Op 10 mei 1940 zet het Duitse leger de aanval in tegen Nederland, België, Luxemburg en Frankrijk. Een uitgekiende tactiek en een feilloos uitgevoerde 'Blitzkrieg' overrompelen de Belgische verdedigingsposities. De Belgische legerleiding verwachtte zich aan een Duitse inval ten noorden van de Samber-Maasvallei. Het merendeel van het Belgische leger staat dan ook in het noorden van het land langs het Albertkanaal opgesteld, in het zuiden langs de Maas met het bekende fort Eben-Emael als sluitstuk. Als deze verdedigingslinie zou bezwijken, kon het leger zich terugtrekken op de zogenaamde Koningshoofd-Waverlinie (KW-linie).

Achttiendaagse Veldtocht

De Blitzkrieg is meteen een succes. Al in de eerste uren van de inval neutraliseren de Duitsers het zogenaamd onneembare fort van Eben-Emael. Hierdoor wordt de verdedigingslinie van de Belgen aan het Albertkanaal onhoudbaar. Het Belgisch leger trekt zich op 11 mei achter de KW-linie terug. Hiermee worden de Noorderkempen aan de Duitsers prijsgegeven. Op 28 mei 1940 capituleert het Belgisch leger, meteen het einde van de Achttiendaagse Veldtocht en het begin van een ruim vier jaar durende bezetting.

Vooruitgeschoven stelling

Het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten staat volgens het Plan Dyle bekend als de Vooruitgeschoven Stelling. Ze moet de sterkte van de Duitse troepen testen en weerstand bieden, zodat het gros van het veldleger zonder vijandelijke druk de Dekkingsstelling op het Albertkanaal zou kunnen bezetten. Om de stelling te versterken worden er langs de kanaaloevers om de ongeveer 600 meter mitrailleurbunkers gebouwd die het wateroppervlak bestrijken. Tussen Turnhout en Mol bewaken Belgische wielrijders van de 15de en 18de Infanterie, aangevuld met

Franse mobiele verkennersseenheden, de stelling. Tijdens de bevrijding zijn er na 11 mei nog wapenfeiten in **Arendonk** en **Retie**.

Brug II in Retie-Ter-Heyde heeft omwille van de verbindingsweg naar Nederland een bijzondere strategische waarde. Het bruggenhoofd is daarom met bunkers versterkt. Belgische militairen zijn er ingekwartierd in het hotel en houten barakken. Op 12 en 13 mei 1940 verweren de Belgische en Franse troepen zich halsstarrig tegen de Duitse troepen die het Bruggenhoofd proberen over te nemen. Met de inzet van artillerie en tanks slagen ze erin om telkens opnieuw de stellingen te heroveren. Pas bij het doorbreken van de linie aan het Albertkanaal trekken de soldaten zich op bevel terug.

Voor de Duitsers is de strijd om Brug II een verrassing. Naar schatting 25 Duitsers sneuvelen in deze strijd. Drie Belgen komen tijdens de terugtrekking om.

Postkaart van brug 2 in Retie met tolbrug voor WO II (© Stadsarchief Turnhout, prentkaart 138_162)

Kazerne Blairon

In 1938 wordt in Turnhout de eerste steen gelegd voor de bouw van de 'kazerne Majoor Blairon'. In 1939 nemen de eerste militairen er hun intrek. Vanaf juni 1940 palmt het Duitse leger de kazerne in. Na de nederlaag in Stalingrad heeft het nood aan verse troepen en richt het nieuwe eenheden op. In de kazerne wordt in juni 1943 de **12de**

Duitse soldaten van de SS op het binnenplein van Kazerne Blairon. Ook in Herentals waren veel Duitse soldaten ingekwartierd (© Hubert Meyer)

SS-pantserdivisie 'Hitlerjugend' gevormd. De eenheid bestaat uit vrijwilligers van 17 jaar oud. Het officierenkorps komt uit de 1ste SS-pantserdivisie 'Leibstandarte Adolf Hitler' en wordt in nabije villa's ondergebracht, zoals aan het Zwaneven in Oud-Turnhout.

In het voorjaar van 1944 leggen de piepjonge soldaten op het paradeplein van de kazerne hun eed van trouw af. De divisie krijgt haar vuurdoop in juni 1944 wanneer ze in de Loirestreek wordt ingezet. In 1945 trekt ze naar het oostfront in Hongarije en Oostenrijk, waar de overgeblevenen zich op 7 mei aan de Amerikanen overgeven.

Na de oorlog doet de kazerne tot in 1994 dienst als **opleidings- en vormingscentrum** nummer 3 voor dienstplichtigen van het Belgische leger.

Schuilen vóór Sint-Pieter

Onder de Turnhoutse Grote Markt ligt nog altijd een schuilkelder. Deze ondergrondse constructie maakte deel uit van de 'passieve luchtbescherming': een netwerk van bunkers en schuilkelders die de bevolking tegen luchtaanvallen beschermde. De schuilkelder lag naast het oude stadhuis, vlak voor café 'Sint-Pieter'. Hij was ook als commandopost van de **Passieve Luchtbescherming (PLB)** ingericht. Meldingen over oorlogsvliegtuigen die richting Turnhout vlogen,

Bunker van de passieve luchtbescherming onder de Grote Markt in Turnhout voor de ontworming tot pomphuis. (foto: Jan De Vocht ©Erfgoed Noorderkempen)

werden hier verzameld. De persoon van wacht stelde bij gevaar de stadssirenes in werking, zodat de Turnhoutenaars op tijd naar de hun toegewezen schuilplaatsen konden vluchten. De sirenes loeiden soms tot 30 keer per maand, maar gelukkig bleef Turnhout van groot onheil bespaard. Als het toch tot een treffer kwam, dan coördineerde deze commandopost de hulpverlening.

Afweergeschut op de Grote Heide

Op de grens tussen Kasterlee en Herentals vind je nog relictten van Duitse afweerstellingen uit de Tweede Wereldoorlog. Ze liggen verspreid aan de west- en oostkant van de woonwijk Snekenshof, ten zuiden hiervan ligt het 19 ha grote, beschermde natuurgebied Snekensvijver. De zandruggen van de Kempense Heuvelrug zijn door hun uitzicht op de rest van het landschap ideaal voor de uitbouw van een militaire stelling met luchtafweergeschut.

Vanaf mei 1943 bouwen de Duitsers een **FLAK-stelling** op de Kempense Heuvelrug. FLAK staat voor 'Flugabwehrkanone' of 'Fliegerabwehrkanone'. FLAK beschermt een gebied tegen aanvallen vanuit de lucht. Zelfs bij een pas ingenomen positie zijn de kanonnen al na enkele minuten schietklaar.

Digitaal Hoogtemodel van de FLAK stelling aan de Herentalsebaan in Kasterlee met dug-ins met wallen van barakken en luchtafweergeschut en daarachter langwerpige gemetselde munitiedepots (© AGIV/ Agentschap Onroerend Erfgoed)

Voor een stabiele opstelling staan de kanonnen op sokkels, voor een betere mobiliteit op **affuiten**. Een standaard zware luchtafweereenheid of -batterij bestaat in 1939 uit vier kanonnen, een stroomgenerator, een afstandsmeter, een zoeklichtenheid en soms een geluidszoeker. Op het terrein zijn de posities van de flak nog zichtbaar door de aanwezigheid van kleine walletjes. Achter deze posities bevinden zich langwerpige munitiebunkers, gemetseld uit baksteen en holle betonstenen met een betonnen dakje. Verderop zijn ook diepere ingravingen te zien, die vermoedelijk de locaties van de barakken van de manschappen waren.

Zwaar 88 mm flakgeschut in stelling in Noord-Frankrijk in de zomer van 1944 (© Bundesarchiv)

Munitiebunkers gelegen op een afstand achter de locaties van het luchtafweergeschut (© Erfgoed Noorderkempen)

De FLAK-stelling Grote Heide maakt vanaf 1943 deel uit van een grotere ontplooiing van luchtafweergeschut in de regio Herentals-Olen-Lichtaart. Eén van de posities van de stelling is gericht op de fabrieken van Union Minière in **Olen**. De toegang tot deze stelling bevindt zich langs de Herentalsesteenweg-Lichtaartsebaan. Om voor de aan- en afvoer van materiaal de heuvel op en af te geraken, gebruiken de Duitsers twee aparte toegangswegen. Daarvoor bestraten ze de zandwegen gedeeltelijk met kasseien. Op het grondgebied van Herentals zie je op het digitale hoogtemodel twee korte stukken zigzaggende loopgrachten. Lokale historici en metaaldetectoramateurs herontdekken de site in Lichtaart vanaf de jaren 1990. Volgens de overlevering zouden de Engelsen er na de bevrijding een deel van de overgebleven munitie in één grote put tot ontploffing hebben gebracht en heel wat munitie in de Snepkensvijver hebben gedumpt.

Vliegtuigwrakken

In de Kempen vind je opmerkelijke **Crash sites** of vindplaatsen van neergestorte vliegtuigen uit de Tweede Wereldoorlog. Zowat elke Kempense gemeente heeft haar crash site. Verschillende van die sites hebben een herdenkingsmonument. Dikwijls is de locatie ervan gekend via overlevering van oudere bewoners. Soms komen er ook specialisten aan te pas, de zogenaamde **plane hunters** die met metaaldetectoren en graafmachines naar vliegtuigwrakken zoeken om de overledenen te kunnen bergen. Aan geallieerde kant gaat het vaak om bommenwerpers

Handley Page Hampden bommenwerper tijdens de vlucht. Verschillende van deze toestellen zijn op verschillende plaatsen in de Kempen neergestort. (©world-war-2.wikia.org)

van het type Lancaster, Halifax, Hampden of Typhoon. Aan Duitse kant zijn het vooral jagers van Messerschmidt of Focke-Wulf. Veel vliegtuigen zijn neergeschoten bij de bevrijding in 1944. Maar ook in het begin van de oorlog en tijdens de bezetting storten er vliegtuigen neer. Sommige zijn door vijandelijke toestellen of door luchtafweergeschut neergehaald. Soms is het een gevolg van een mechanisch defect of een ongeval.

Plum Bridge

Op 24 augustus 1944 bevrijden de geallieerden Parijs en op 2 september passeren ze de Frans-Belgische grens. Omdat de bevoorrading niet kan volgen, lassen ze aan het Albertkanaal en de Kempense kanalen een pauze in. Daardoor krijgen de wegvlochtende Duitsers de kans om zich te hergroeperen. De 'Turnhoutse vaart', waarvan de bruggen werden opgeblazen, vormt een stevige barricade. **Merksplas-Kolonie** wordt een echte vesting.

Eind september hervatten de geallieerden hun bevrijdingstocht. In de nacht van 24 op 25 september 1944 steken ze aan het Sas van St.-Jozef-Rijkevorsel de vaart over. Na de overtocht nemen de Britten rond het

sas hun posities in. Pas 's morgens beginnen de Duitsers zich te roeren. Sommigen proberen te vluchten. De Britten nemen meer dan 100 Duitsers krijgsgevangen. In Sint-Jozef Rijkevorsel legt de Britse 146e Brigade een **bruggenhoofd** met de codenaam Plum Bridge aan over het kanaal. De genietroepen leggen over de sluismuren van het Sas een **Baileybrug** aan. Zo'n brug bestaat

Britse tank rijdt over Plum Bridge in Sint-Jozef Rijkevorsel, aangelegd over het sas van het kanaal (© IJWM B11111)

uit standaardsegmenten en is gebaseerd op een vakwerkbrug die zeer snel modulair kan worden opgebouwd. Deze bruggen kunnen zware voertuigen tot 60 meter verder overzetten.

Weerstand uit 't Ekstergoor

Tijdens de oorlog zijn op verschillende plaatsen verzetslieden actief. Met gevaar op eigen leven proberen ze de Duitsers een hak te zetten. Eén van die verzetsbewegingen is 't Ekstergoor, genoemd naar de Eksterheide op de grens van Rijkevorsel en Beerse. Generaal **von Schlieben** vestigt zijn hoofdkwartier in hotel Condor, schuin tegenover het huisje van de boswachter. Dat is de uitvalsbasis van 't Ekstergoor'. Ze kunnen ternauwernood hun zendinstallatie, wapens en motoren uit het huis redden.

Eén van hen stoot hierbij op een ploeg mijnenleggers maar kan ontkomen. Hierdoor weten de weerstanders wel waar precies de mijnen liggen. De verzetslieden van 't Ekstergoor spelen dank zij hun kennis van het gebied een belangrijke rol bij de bevrijding van **Den Hout** in Beerse.

→ Zo'n baileybrug vind je vandaag nog terug in Mol-Postel. In Sint-Job-in-'t-Goor vind je het monument 'Winters Bridge'. Het bestaat uit twee metalen segmenten van een Baileybrug. In Ravels werd de noodbrug pas in 1962 door een betonnen brug vervangen.

Baileybrug over het kanaal Dessel-Schoten aangelegd na de bevrijding in Ravels. (©Stadsarchief Turnhout Prentkaart 137_006)

Strijd aan de Vaart

Een bataljon van het 4de Lincolnshire regiment rukt verder op langs de vaart, het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten en komt vast te zitten in de buurt van de **Oud Chemical fabriek** aan de Kwikstraat in **Beerse**. Deze schermutselingen staan bekend als de '**Brickwork Battles**', aangezien de Duitsers zich verschansen bij de steenbakkerijen langs het kanaal. De inzet van een **Brenn-carier** pantservoertuig, gewapend met een Waspvlammenwerper kan de Duitsers terugdringen. Het zijn echter de Poolse infanterie en tanks die er in slagen om een doorbraak forceren en **Den Hout** te bevrijden.

Luitenant Thomas Salmon van de Britse verkenners (Recce) die op 24 september 1944 als bevrijders in Turnhout werden onthaald. Kort nadien sneuvelde hij tijdens een verkenningstocht naar het kanaal. (foto: François Boone)

Monday City

Het Britse 49ste West Riding Infantry Bataljon of Polar Bears sturen langs de Blakheide patrouilles naar Merksplas-Kolonie. Op hun landkaarten lezen ze 'Depot de Mendicité (bedelarij) en gevangenis Merksplas'. Zij vertalen 'Mendi' als 'Monday' en 'cité' als 'City'. Hun opdracht is dus de verovering van 'Monday City'.

Op 29 september 1944 om 4 u 's morgens zetten de Polar Bears de aanval in. Er verblijven enkele duizenden gevangenen in Monday City, waaronder opgepakte burgers en verzetsstrijders in de strafinrichting. Om geen slachtoffers te maken, kiezen de Bears voor lichte bewapening. De Duitsers hebben zich op de ringwal ingegraven. Het wordt een ongelijke strijd van Duitse machinegeweren en mortieren tegen de lichte wapens van de Polar Bears. De aanval dreigt een fiasco te worden, met veel gesneuvelden en talrijke gewonden. Maar korporaal J.W. Harper doet het tij keren. Hij sluipt door een gracht naar de ringwal en schakelt een Duitse mitrailleurpost uit. Met enkele van zijn manschappen slaat hij een bres in de Duitse barricades, waardoor de Kolonie kan worden bevrijd.

Op 30 september 1944 bevrijdt de Eerste Poolse Pantserdivisie van Generaal Maczek Merksplas centrum. Via Zondereigen en Baarle trekt ze verder naar Breda. Bij de gevechten in de regio sneuvelen 60 Poolse soldaten.

Op verschillende plaatsen in de Kempen vind je op de begraafplaatsen soldatengraven terug uit WO II. Een bijzondere begraafplaats is de Britse militaire begraafplaats in Kasterlee. Deze herdenkt de gesneuvelden bij de oversteek van het Kempische kanaal en de daaropvolgende gevechten in september 1944 (© Steve Arnold)

→ De Polar Bears wandeling van 16 km start aan knooppunt 65 aan de Plum Bridge in Sint-Jozef Rijkevorsel. Ze brengt je onder meer naar de kleiputten van de Blakheide in Beerse, het oorlogsmonument ter ere van de Polar Bears, het beschermd landschap van de Landloperskolonie in Merksplas en het natuurgebied Ekstergoor.

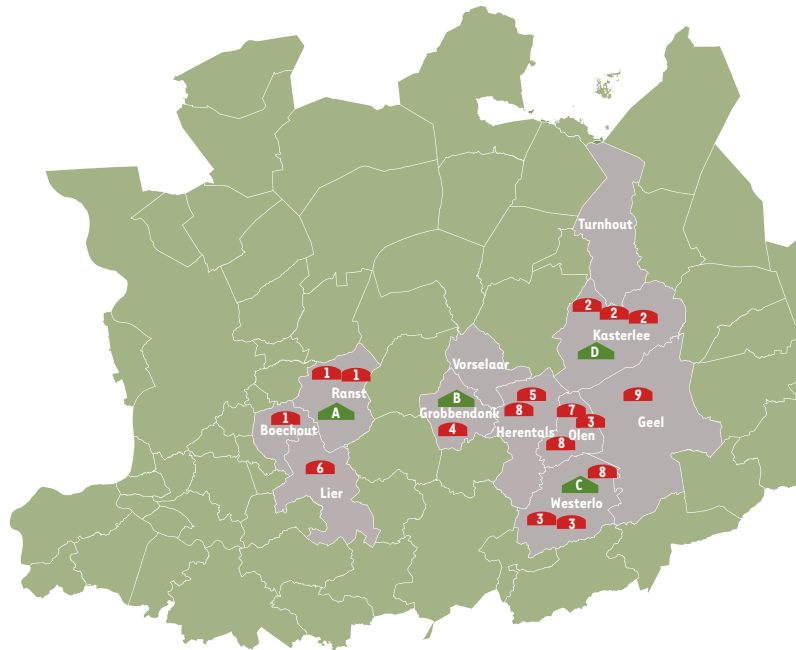

10 DE ENGELSEN KOMEN

Koude Oorlog

1945-1991

De Britse militaire kampen die in de Kempen vanaf 1952 worden opgericht zijn het gevolg van het akkoord 'Operatie Gondola' dat Belgen en Britten met elkaar afsluiten. Dat akkoord voorziet in de oprichting van opslagplaatsen voor Brits legermateriaal in Boechout, Lier, Broechem, Emblem, Berlaar, Grobbendonk, Herentals, Noorderwijk, Olen, Tongerlo, Geel en Tielen. Daarnaast worden er vier kampen

Locaties van de uitgevoerde Britse kampen en depots op basis van Operatie Gondola ((c) Dienst Erfgoed Provincie Antwerpen)

gebouwd om Britse militairen te huisvesten: Kamp A in Emblem, Kamp B in Grobbendonk, Kamp C in Westerlo en Kamp D in Tielen.

Werkloosheid

Met de bouw van opslagplaatsen en kazernes in de Kempen willen de Britten in staat zijn om snel operationeel te zijn in geval van een nieuw conflict op het vasteland. De Britten kiezen voor De Kempen als operatieterrain omwille van de beschikbare open ruimte, de gunstige ligging ten opzichte van de haven van Antwerpen, de behoorlijke spoorverbinding met en de korte afstand naar Duitsland en de hoge werkloosheid in de streek.

Tot 1970 is het Britse leger een van de belangrijkste werkgevers in de Kempen. Meer dan 12.000 Kempenaars verdienen hun boterham bij 'den Engelsman'.

De val van de Berlijnse Muur in 1989 betekent het einde van de Koude Oorlog en de militaire dreiging vanuit het Oostblok. Daarom beslist de Britse regering om het legermateriaal van de Britse Reservisten terug naar Groot-Brittannië te brengen. Dat betekent meteen de sluiting van de Britse basissen, met uitzondering van een deel van het kamp in Emblem. In 1992 worden alle kampen overdragen aan de afdeling 4KDR van het Belgische Ministerie van Landsverdediging. Deze afdeling is momenteel gevestigd in het Kwartier Wolfstee in Herentals.

KAART PROVINCIE ANTWERPEN MET DEFINITIEVE LOCATIES:

Kampen:
 A - Emblem: administratief hoofdkwartier en vanaf 1970 ook militair hoofdkwartier
 B - Grobbendonk: tot 1970 militair hoofdkwartier (Staging Area)
 C - Tongerlo
 D - Tielen

Opslagplaatsen:
 1 - Opslagplaatsen voor militair materiaal (BSD: Base Supply Depot): Broechem, Ranst en Vremde.
 2 - Opslagplaatsen voor munitie (BAD, Base ammunition depot): Lichtaart, Tielen en Kasterlee.
 3 - Opslagplaatsen voor voertuigen (Vehicle Service Depot en/of Vehicle Reserve Depot (VRD)): Olen, Tongerlo, Noorderwijk.
 4 - Brandstofdepot (Petrol Reserve Depot: PDL, Petrol, Oil & Lubricants): Grobbendonk.
 5 - Opslagplaats voor voorraden, levensmiddelen en goederen voor dagelijks gebruik (Local Supply Depot): Herentals.
 6 - Returned stores Depot: Lier.
 7 - Opslagplaats voor medisch en topografisch materiaal (Survey & Medical Depot): Olen.
 8 - Werkplaatsen: Emblem, Olen en Noorderwijk.
 9 - Kamp voor ingenieurs en hun materiaal (ESD, Engineer Stores Depot): Geel.

Kamp C

Kamp C in Westerlo is een van de voormalige Britse militaire kampen in de Kempen. Het wordt op 15 oktober 1952 in gebruik genomen en geeft onderdak aan de ca. 250 Britse militairen van het Vehicle Reserve Depot (VRD). De VRD maakt deel uit van de Britse Advance Base Antwerp en beheert het legermateriaal van de Britse Reservisteneenheden die het Britse Rijnleger in Duitsland in oorlogstijd moeten versterken. Ze heeft haar hoofdkwartier in Grobbendonk en depots in Noorderwijk en Tongerlo. Op Kamp C werken een honderdtal Belgen.

Kamp C is uitgerust met administratieve gebouwen, slaapgelegenheid, eetzaal, een kapel, een medische afdeling en een brandweerstation. Het dient ook als 'Transit Accommodation' voor Reservisteneenheden die om te oefenen jaarlijks met hun legermateriaal en voertuigen naar België komen.

Door een inkrimping van de militaire staf sluiten de kampen in Grobbendonk en Tielen en verhuizen de militairen samen met die van Kamp C naar Emblem.

Britse Militairen in Kamp C (c) Kamp C provinciaal centrum voor duurzaam bouwen)

Reservevliegveld

Het reservevliegveld van Weelde wordt aangelegd op verzoek van SHAPE, het centrale commandocentrum van de NAVO. Gronden van de gemeente Ravels worden hiervoor aangekocht. Rond dezelfde tijd worden ook de reservevliegvelden van Oostmalle, Ursel, Zutendaal, Bertrix-Jehonville en Saint-Hubert gebouwd. SHAPE bepaalt de criteria waaraan deze vliegvelden moeten voldoen.

De 17 loodsen die aan de noordzijde van de basis verschijnen, zijn het gevolg van een NAVO-richtlijn die bepaalt dat het Amerikaanse materiaal preventief op het Europese continent moet worden bewaard, zodat het Amerikaanse leger bij een conflict onmiddellijk kan reageren. Omdat de volgende jaren de dreiging van een nieuwe oorlog afneemt, wordt het plan niet volledig uitgevoerd. Op 3 juli 1992 beslist toenmalig minister van Defensie Leo Delcroix om de krijgsmacht in te krimpen. Acht loodsen worden vanaf 10 januari 1994 gebruikt om de overtalige Mirages en F-16's te stallen.

Luchtfoto van het NAVO-vliegveld van Ravels (AGIV)

Duizend bommen en granaten

In 1960 besluiten de Duitse en Belgische regering om in België een munitiedepot voor de Duitse strijdkrachten op te richten. Het Ministerie van Landsverdediging schaft hiervoor in Arendonk een terrein van 98 ha aan. Op 7 juli overhandigt de Belgische overheid het kamp met verschillende gebouwen en 81 munitiebunkers plechtig aan de Duitse overheid. 170 Belgische arbeiders staan in voor het onderhoud van het depot. Het zwaar bewaakte munitiedepot blijft tot na de Koude Oorlog in Duitse handen en wordt in 1997 door het Belgische leger overgenomen.

Bunker van het Duitse munitiedepot in Arendonk vlak na de bouw omstreeks 1961 (© HK Als Ice Can)

Nieuwe bestemming

→ Sinds 2003 wordt Kamp C omgevormd tot een centrum voor energiezuinig wonen. De westkant van Kamp C is nu natuurgebied, beheerd door de Bosgroep Zuiderkempen.
 → De gemeente Ravels nam de loodsen van het NAVO- vliegveld in Weelde over en gebruikt ze nu als opslagplaats. Het uitgestrekte terrein rond de start- en landingsbanen is in beheer van Natuur en Bos, die ze gedeeltelijk opnieuw tot heidegebied omvormen.
 → Het domein van het munitiedepot in Arendonk is niet meer in gebruik. De kazerne is sinds 2001 een opvangcentrum voor asielzoekers.

Luchtfoto van Kamp C in 2001 met de militaire gebouwen (© Kamp C provinciaal centrum voor duurzaam bouwen)

LEESWIJZER

Algemeen

Haslinghuis E.J. & Janse H. 2005. Bouwkundige termen. Leiden.

Kamps P.J.M., Van Kerkum P.C. & De Zee J. (red.) 2004. Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging. Stichting Menno van Coehoorn.

Lombaerde P. 2017. Grensgebied op de frontlijn, Militair erfgoed. In: Van Acker M. ea. Kempenatlas, Van terra incognita tot hotspot. De Kempen in kaart gebracht. Public Space, Mechelen.

Van Deuren B. ea. 2014. Oorlogsgeweld in de Noordertuin. Militair erfgoed in de Noordertuin van Antwerpen

www.simonstevin.org
www.coehoorn.nl
www.leestekensvanhetlandschap.nl

Middeleeuwse versterkingen (11de tot en met 15de eeuw)

Aarts B. 2016. Vroege burchten in het hertogdom Brabant. Inventarisatie en analyse. In: B. Aarts and R. Gruben (eds.), Noord-Brabantse Kastelen. Nieuwe ontwikkelingen in de archeologie en de bouwgeschiedenis van het kasteelonderzoek (Tilburg 2016) 5-31 (Het Brabants Kasteel 36, 2013).

Lampo J. 2013. Burchten en kastelen, symbolen van rijkdom en macht. Eos Memo 5.

Doperé, F, Ubregts, W. 1991. De donjon in Vlaanderen: architectuur en wooncultuur. Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 3. Leuven

Hupperetz W.M.H. e.a. 1996. Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel. Venlo.
Böhme H.W. 1999. Der Hochmittelalterliche

Burgenbau. Burgen vom 10. bis Mitte des 12. Jahrhunderts. In: Böhme H.W., Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch. 2 Bände, Deutsche Bürgenvereinigung, Stuttgart.

Callebaut D., De Decker S., Berckers M., Claes B. en De Meulemeester J., 2010. Aarden Versterkingen. Uit: Onderzoeksbalans onroerend erfgoed. https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/archeologie/vroege_en_volle_midleeeuwen/onderzoek/topics/aarden_versterkingen

Tachtigjarige oorlog (1568-1648)

Koyen A. 1982. De slag op de Tienenheide (1597) in het kader van de 80-jarige oorlog. Jaarboek Taxandria LIV, 5-66.

Lauwerys J. 1978 & 1979, Het kasteel van Hoogstraten I & II. Jaarboek van Koninklijk Hoogstraatse Oudheidkundige Kring 1978/1979.

Broucke K. 2017. Manen en Laarzen. Bijzondere verschijningen tijdens Turnhoutse veldslagen. Tentoonstellingscatalogus. Turnhout.

Gerits J. 1982. Archiefbronnen over schansen in de Kempen, Ons Heem 36, 1982

Charles L., Laleman M.-C., Lievois D. & Steurbaut P. 2008. Van walsites en speelhoven. Het vrije van Gent bij Jacques Horenbaout (1619). Stad Gent.

Van Bouwel A. sd. De schans van Millegem. Geraadpleegd op 10/3/2019 via <http://users.telenet.be/cabaretindeboeretangh/nieuws/DE%20SCHANS%20VAN%20MILLEGEM.pdf>

Van der Avert W. & Bungeneers J. 2006-2008. Oelegem in de verdediging deel I-VI. Nieuwsbrief Heemkundig Kring De Brakken, Oelegem,

Spaanse successieoorlog (1701-1713)

Van den Bossche J. 2012. De Brechtse heide. Verhaal van een landschap, provincie Antwerpen en Regionaal Landschap De Voor Kempen. Studiedienst Cel Natuur en Landschap, 2009. Landschapsbeheerplan Beschermde landschap De Brechtse Heide. Brecht, Malle, Schilde en Zoersel. Provincie Antwerpen, 55-56.

Napoleontische oorlogen (1800-1815)

Huijbrechts J. 2015. 'Tussen Antwerpen en Breda ...' - De vergeten veldslag - 11 januari 1814. Jaarboek Erfgoed Hoogstraten 6. Hoogstraten.

Delaruelle S., Verbeek C., Bungeneers J. & Vandendruene M. 2004. De 'man van Meer'. De omstandigheden van de vondst en het archeologisch onderzoek. In: Verbeek C., Delaruelle S. & Bungeneers J. 2004. Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen: 315-317.

Huijbrechts J. 2004. De 'man van Meer'. De historie achter het mysterieuze veldgraf aan de Zwaluwstraat. In: Verbeek C., Delaruelle S. & Bungeneers J. 2004. Verloren voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen: 322-339. Hollandse periode en Belgische onafhankelijkheid (1815-1830)

Beex B., Brinkkemper O., Van Doesburg J., De Kort J.W., Roymans J. & Schreurs J. 2018. Kroonluchter op de hei. Waardstellend onderzoek naar het legerkamp bij Oirschot (1832-1834). Rapportage Archeologische Monumentenzorg 245, Amersfoort.

Stevens F. 2016. Ravels Kamp. In: De Kok H, Gielis M., Landuyt G. & Stevens F. 2016. Turnhout van A tot Z. Een stedelijke biografie. Brepols, Turnhout, 211-215. De militaire uitbouw van Antwerpen (1860-1914)

Lombaerde P. e.a. 1997. Vesting Antwerpen: De Brialmontforten. Antwerpen.

Gils R. 2001. Atlas Belgische Versterkingen te Antwerpen, Luik en Namen (1859-1914), Erpe.

Gils R. 1997. Vesting Antwerpen: deel 1 Bakstenen schoonheid 1830-1885. België onder de wapens 5, Erpe.

Gils R. 1998. Vesting Antwerpen: deel 2 De pantserving 1885-1914. België onder de wapens 7, Erpe.

Gils R. 2006. Een gordel van beton: de Antwerpse pantsersforten. Erfgoedgids Provincie Antwerpen 5, Antwerpen.

Bellens T. 2014. Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling Uitbreidingstraat Antwerpen-Berchem. Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg II.

Gheyle W, Bourgeois I. (ed.) 2018. Vergeten linies 3. Militair erfgoed binnen de Antwerpse fortengordels op luchtfoto en lidar.: Provincie Antwerpen, Antwerpen.

Lauwers F., 2010. Garnizoen Antwerpen 1831-1970.

Het leger in het dagelijks leven van de Antwerpenaar. Gloucestershire.
www.fortengordels.be
www.forten.info
www.simonstevin.org/publicaties.html

Eerste Wereldoorlog (1914-1918)

Gheyle W. & Bourgeois I. 2013. Vergeten Linies. Antwerpse bunkers en loopgraven door de lens van Leutnant Zimmermann (1918). Provincie Antwerpen.

Gils R. 2001. Vesting Antwerpen, deel IV Bunkers en bunkerstellingen (1914-1945). België onder de wapens 19, Erpe.

Melis G. 2013. Bunkers van de Eerste Wereldoorlog in Turnhout, Jaarboek Taxandria LXXXV (2013).

Melis G. 2001. Duitse bunkers van de Eerste Wereldoorlog langs het kanaal Dessel-Schoten. Vesting jg. 2001. Simon Stevinstichting.

Janssen H. 2013. Hoogspanning aan de Belgisch-Nederlandse grens. Gebeurtenissen uit WO I aan de grens met Baarle-Nassau.

Amalia Van Solms, Baarle-Nassau.
 Vleugels J. 1978. De rakkers der grenzen', Ravels.
www.dodendraad.org
www.dendoodendraad.be

Interbellum (1918-1939)

Gheyle W, Bourgeois I. (ed.). Vergeten linies 3. Militair erfgoed binnen de Antwerpse fortengordels op luchtfoto en lidar. Antwerpen: Provincie Antwerpen; 2018.

Gils R. & Melis G. 2012. De antitankgracht van de vesting Antwerpen, België onder de wapens 30, Erpe.
 Tuyteleers W. 2014. Het Belgische Cointet-element 1936-1940.

Salen L. & Tuyteleers W. 2015. De Belgische verdedigingsplannen voor WO II: de KW-linie.
www.bierbeek1418.be
www.kwlinie.be
www.antitankgracht.be
www.fortengordels.be/forten/antitankgracht

Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

Majewski D. 2015. Vergeten monolieten: mei 1940, de strijd aan de vooruitgeschoven stelling of grensstelling : Mol, Dessel, Retie, Lommel. VVGM, Mol.

Delaruelle S. & Tops B. 2012. Turnhout & De Grote Markt. Brepols, Turnhout.

Jansen H., Joris G. & Clymans B. 2016. De Kempen bevrijd 1944. Davidsfonds.

Didden J. & Swarts M. 1993. Brabant bevrijd. Hulst.

Doemen E. 1994. De bevrijding van de Kwikstraat. Jaarboek Heemkundige kring De Vlierbies XVI, 55-67.

Huijbrechts F. 2004. Bruggenhoofd Rijkvorsel (25 tot 27 september 1944). Jaarboek 2004 Heemkundige kring Rijkvorsel., 7-100.

Govers W. & Majewski D. 2017. Vliegtuigcrashes in Mol tijdens de Tweede Wereldoorlog – deel I. Molse slachtoffers door geweld uit de lucht. VVGM, Mol.

Van Clemen S. 2014. De Tweede Wereldoorlog in Turnhout. Het fotoalbum van kolonel Newton, Turnhout.

Van Doninck J. & Elyn L. 2018. FLAK-Stellung WO II,

Lichtaart-Grote Heide. Gidsenbundel OMD.
battleforthelocks.be
www.luchtvaartgeschiedenis.be
18daagseveldtocht.be

Koude Oorlog (1945-1991)

De Rynek P. & Verhoeven E. 2011 Koude oorlog in de Kempen : operatie Gondola en de Britse basis in de provincie Antwerpen. Erfgoedgids provincie Antwerpen. OKV Antwerpen.

Verhoeven E. 2012. Werken 'bij den Engelsman', de Britse basis in Emblem 1952 – 2006. Ranst

Verheyen D. 2004. Van kaki naar groen. Kamp C. Provinciaal centrum voor duurzaamheid. Antwerpen.
www.kampc.be

ABC militair erfgoed

A

affuit 45
artilleriebatterij 23

B

baileybrug 46
bastion 10, 11, 15, 25
bedekte weg 26
bedmarlinie 14
boerenschans 9, 10
bolwerk 7, 10
Brenn-carier 47
brialmont 25, 26, 27
bruggenhoofd 31, 32, 34, 43, 46
burcht 5, 6, 7, 9

C

caponnière 25, 26, 27
cavalerie 11, 19
Cointet-element 40, 41

D

donjon 3, 6, 7
dragonder 23

F

face 15, 25
FLAK-stelling 44

G

gebastioneerde vesting 3, 10
glacis 26, 27, 29

H

Hollandstelling 31, 33
hoofdweerstandslijn 32

K

kasteel 5, 6, 7
keelfront 26
kookgat 23
kringstelling 31

L

Landsturm 36
Landwehr 19
latrine 6, 23
linie 3, 14, 15, 25, 29, 31, 32, 33, 34,
35, 38, 39, 40, 43
lunet 25

M

marketenter 22
ministeraal 7
mitrailleursnest 31
moated site 7
motte 5, 6, 7
mottekasteel 3, 5

N

neerhof 5
Nordabschnitt 32

O

operatie Gondola 49
oreillon 40

P

palissade 5
pantserfort 27
panterschans 27
parapet 32
passeur 37
passeursramen 37
passieve luchtbescherming 44
piekenier 11
polyonaal 7

R

redan 14
redoute 23
Reduit 25, 26
Regelbau 33
reservevliegveld 50
rotmeester 10

S

sappeur 17, 23
Schaltenhaus 36, 37
schans 3, 8, 9, 10, 14, 15, 23, 29, 39
schansgezel 9
schanshuisje 10
schansmeester 9, 10
schansplaats 9
schansreglement 9
secretet 23
slot 7
Staatse 9, 11, 13
Stelling Antwerpen 31, 32

T

talud 40
traditorebatterij 27, 29
traverse 32
Turnhoutkanalstelling 31, 32, 33

V

voorburcht 5, 7

W

walburcht 5
weergang 5
woontoren 6, 7

Z

zaaltoren 6

COLOFON

Het ABC van het Militair Erfgoed is een uitgave van Erfgoed Voorkempen en Erfgoed Noorderkempen in het kader van het Europees Jaar van het Cultureel Erfgoed EYCH2018 met steun van de Vlaamse overheid.

Auteurs: Jan Van den Bossche & Stephan Delaruelle
 Vormgeving: Nadruk
 Wettelijk Depot: D/2019/12.336/1

Met dank aan onze partners:

Provincie Antwerpen
 Regionaal Landschap de Voorkempen
 Regionaal Landschap Kleine en Grote Nete

Gebruik afbeeldingen met dank aan:

Agentschap Informatie Vlaanderen
 Agentschap Onroerend Erfgoed
 Algemeen Rijksarchief Antwerpen
 Algemene Administratie van de Patrimoniumdocumentatie
 André en Dirk Jansens
 Archeologische Werkgroep Zondereigen
 Archief & Musea Turnhout
 ArthurVD
 Bibliothèque nationale de France/Gallica
 Colin Ebbers
 Cultuurdienst Essen
 Dienst Erfgoed Provincie Antwerpen
 Erfgoed.be
 Heemkundige kring Als Ice Can Arendonk
 Heemkundige kring Essen
 Heemkundige kring Jan Vleminck Wijnegem
 Heemkundige kring Amalia van Solms Baarle
 Imperial War Museum

Jan Huijbrechts
 Jef Anthonissen
 Johan Van Mensel
 Kamp C. Provinciaal Centrum voor Duurzaam Bouwen
 Koninklijke Bibliotheek Brussel
 Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis
 Nationaal Archief Den Haag
 Nico Paepen
 Piet Lombaerde
 Stedelijk Museum Tilburg
 Stedelijk Museum Hoogstraten
 Simon Spaepen
 Vlaams Architectuur Instituut
 Werkgroep Fort Oelegem
 Wim Tuyteleers
 World-war-2.wikia.org
 Wouter Cheyle (UGent)
 Yves Adams (Vilda)

**MILITAIR
ERFGOED
LEEFT!**

Vlaanderen
verbeelding werkt

**Provincie
Antwerpen**